

A PÉNZ- ÉS HITELVÁLSÁG ÉS A MAGYARORSZÁGI FINÁNCSTŐKE AZ 1929—1933. ÉVI VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG IDEJÉN

INCZE MIKLÓS

Az 1929—1933. évi gazdasági világválságnak minden addigi viszonylagos túltermelési válságon túlmenő jelentősége s minden addigi válságtól megkülönböztető sajátosságai voltak. Jelentőségét és megkülönböztető sajátosságait az adott történelmi korszak és az a szerep határozza meg, amelyet ez a válság ebben a korszakban betöltött.

Az első világháborúval és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével megkezdődött a kapitalizmus általános válsága. A tőkés gazdasági ciklusok ettől kezdve nem vonhatják ki magukat a kapitalizmus általános válságának a hatása alól. Az 1929—1933. évi gazdasági válság volt az első *világválság*, amely az első *világháború* után, a kapitalizmus általános válságának a talaján játszódott le. Tágabb értelemben vett előzményei: az addig nem látott mértékű pusztításokkal járt világháború; az azt befejező imperialista békeszerződések; a szovjet állam kiválása a tőkés rendszerből; a krónikus agrárválság, amely az első világháború befejezésétől kezdve állandóan tartott, mint a kapitalizmus általános válságának egyik vejejárója. Közvetlen előzménye pedig a kapitalizmusnak az első világháború után néhány évvel, 1924-től kezdődően beállott ideiglenes stabilizációja volt. E néhány év alatt viszonylagos nyugalom uralkodott a tőkés világban, amely ekkorra nagyjából kiheverte a háború pusztításait, elfojtotta vagy leszerelte a háború utáni forradalmi megmozdulásokat, stabilizálta a fontosabb valutákat és az előző gazdasági ciklus fellendülési szakaszához viszonyítva még fokozni tudta a termelést. A tőkés piacok még stabilak voltak, de kiterjesztésükre sem volt többé mód; az emelkedő termeléssel legfeljebb változatlan felvevőképességű piacok álltak szemben, ami egy minden addiginál nagyobb méretű tőkés túltermelési válság kirobbanásának az előfeltételeit teremtette meg.

Ezek az előzmények határozták meg az 1929—1933. évi válság sajátosságait is: a termelés hatalmas mértékű esését, a korábbi válságok során soha nem tapasztalt mértékű árzuhanásokat a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok világgpiacán (az árzuhanások ily nagy aránya részben a világháború alatti, abnormálisan magas árszínvonal korrekcióját is magában foglalta!) s ugyanakkor a monopóliumoknak a kész-termékek árcsökkenését erőszakosan

megakadályozó rendszabályait, a szolgálatukban álló tőkés államok »válság ellenes«, valójában népellenes, mert a válságterheket a dolgozó tömegek vállára áthárító intézkedéseit stb.

Ilyen sajátos, az 1929—1933. évi válságot jellemző jelenségekkel találkozunk a pénz- és hitelválság területén is. Éppen a monopóliumoknak és az őket kiszolgáló kormányoknak a válság ellensúlyozását, kitörésének elodázását célzó görcsös igyekezete következtében a pénz- és hitelválság — amely a gazdasági válságnak elválaszthatatlan velejárója — csak nagy késéssel, 1929 helyett 1931-ben robbant ki, ekkor azonban olyan következményekkel, amelyekre addig szintén nem volt példa a kapitalizmus történetében: így elsősorban azzal, hogy csaknem az összes tőkés országok valutája elértéktelenedett, csaknem minden külföldi adósság fizetését felfüggesztették vagy jelentéktelen töredékre korlátozták és hosszú időre csaknem megszűnt minden tőke-kivitel.

A pénz- és hitelválság késői kirobbanása és különösen súlyos következményei nagyban hozzájárultak az 1929—1933. évi világgazdasági válság további, eddig nem említett fontos sajátosságának a kialakulásához: ahhoz, hogy ez a válság különösen mély és különösen elhúzódó volt, s hogy a válságot nem fellendülés, hanem különösfajtajú pangás követte, s ez egészen 1937-ig, az újabb gazdasági válság jelentkezéséig tartott, amely válság kifejlődését azonban megakasztotta a második világháborúra való rohamos készülődés, a tőkés gazdaság militarizálása, a hadi-monopolista államkapitalizmus kiépülése.

Előadásom célja, hogy az 1929—1933. évi világgazdasági válságnak az imént röviden érintett pénz- és hitelügyi sajátosságait, különösen pedig a nemzetközi pénz- és hitelválságnak magyarországi kihatásait világítsa meg. Talán szükségtelen is hangsúlyozni, hogy a pénz- és hitelválságnak ilyen szempontú vizsgálata mellett sem szabad egy pillanatra sem szem elől téveszteni a gazdasági válság egészét, amelynek csak egy része a pénz- és hitelválság. Minden tőkés túltermelési válság a kapitalizmus általános válsága idején szükségképpen kiterjed a hitel, a valuta és az állampénzügyek területére is; a pénzügyi válság nem valamilyen önálló, a válság többi tüneteitől elkülöníthető jelenség, még ha — amint az az 1929—1933. évi válság során is történt — csak jóval a termelési válság kitörése után robban is ki. Így például Németországban és a középeurópai országokban 1931 nyarán, Angliában 1931 őszen, az Egyesült Államokban 1933 tavaszán került sor a pénz- és hitelválság nyílt kirobbanására. Ennek az időbeli eltérésnek az okát már említettem: a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszán az ipari tőkével összefonódott s az államapparátust hatalmában tartó finánc-tőke minden erejét megfeszíti s az államhatalom minden eszközét is felhasználja a nyílt hitelválság kitörésének a megakadályozására. A kapitalizmus fejlődésének korábbi szakaszán más volt a helyzet: addig, amíg a bankok és az iparvállalatok összefonódása nem alakult ki, amíg a bankok

túlnyomórészt csak váltóhiteleket nyújtottak az iparnak, s aránylag kisebb összegekkel voltak érdekelve egy-egy adósnál, nem félték adósaikat csődbe kergetni, hogy követeléseikhez hozzájussanak. 1929-ben azonban, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy az adósok a korábbi magas árak mellett vállalt fizetési kötelezettségeiknek az új árszínvonal mellett nem tudnak eleget tenni, a nagy iparvállalatok tömeges csődbejutása menthetetlenül maga után rántotta volna az egész hitelrendszert, a fináncstőke egész apparátusát is. Ezért 1929 és 1931 között a nemzetközi fináncstőke — amellet, hogy a monopóliumok és a rendelkezésükre álló kormányok útján mindent elkövetett a válság terheinek a dolgozó tömegek vállaira való hárítása érdekében — közvetlenül, újabb rövidlejáratú hitelnyújtásokkal is igyekezett az ipari termelés összeomlását elhárítani. Természetes azonban, hogy mindez csak haladékot jelenthetett, a tőkés termelés törvényszerűségeinek előbb-utóbb érvényesülniök kellett.

Az 1929-ben és a rákövetkező években végbement rendkívüli arányú árzuhanások világszerte elviselhetetlenné tették az adósok terheit. A világpiaci nyersanyag- és mezőgazdasági termékárak, aranyban számítva, a válságelőtti színvonalnak 40%-ánál is kevesebbre estek vissza. Például a magyar mezőgazdasági termékek értékesítési árai még az elértéktelenedő pengőben számítva is éppen 50%-ig csökkentek, vagyis adott összegű kamatnak vagy törlesztésnek belföldi kifizetéséhez is kétszerannyi mezőgazdasági terméket kellett eladni, mint a válság előtt. Nem ilyen mértékben ugyan, de mégis jelentősen csökkentek az ipari termékek eladási árai is, úgyhogy világviszonylatban az iparvállalatoknak is 30—40%-kal több terméket kellett eladniuk azonos összegű adósságszolgálat megfizetésére. (Magyarországon a fogyasztási iparcikkeket előállító vállalatok helyzete ennél jelentősen jobb, a nehézipariaké azonban ennél is rosszabb volt.)

Ily mértékű áresések, a nagyarányú eladósodottsággal együttesen, szükségképpen a jövedelemeloszlás katasztrófális mértékű eltolódásához vezettek a tőkés gazdaságban. Az ipari tőkésék, háztulajdonosok, tőkés farmerek, nagybirtokosok, kisárutermelő parasztok és kisiparosok erősen csökkent összegű jövedelmükből változatlan összegű kamatokat és törlesztéseket tartoztak volna fizetni a hitelezőknek, ami hosszabb időn át nyilván nem volt lehetséges. Ideig-óráig azonban sikerült a pénz- és hitelválság nyílt kitörését úgy elodázní, hogy az adósok újabb hiteleket vettek fel, s azokból fizették a hosszúlejáratú hitelek kamatait és törlesztéseit, valamint azokat a rövidlejáratú hiteleket, amelyeknek a visszafizetése esedékessé vált. Jellemzőek ebből a szempontból a két legnagyobb tőkeexportáló ország tőke kiviteli adatai. Az Egyesült Államok és Nagybritannia tőke kivitele 1929-ben visszaesett ugyan 1928-hoz képest, de 1930-ban már ismét megnövekedett: a két ország az 1929. évi 1022 milliónál jóval többet: 1356 millió dollárt helyezett ki külföldön (gyarmatok nélkül) s csak 1931-ben következett be a tőke kivitel nagymértékű csökkenése 300 millió dollárra, 1932-ben és 1933-ban pedig 30 millió dollárnál is kevesebbre

való zsugorodása, vagyis csaknem teljes megszűnése.¹ A lejárt rövidlejáratú hiteleket tehát a válság kitörése után egy ideig még lehetett újabb kölcsönökből fizetni; ez tette lehetővé a pénz- és hitelválság kitörésének elodázását.

1931-ig azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a termelési válság következtében az adósok még igen hosszú ideig nem tudnak fizetni. Ennek első következménye a rövidlejáratú hitelnyújtás volumenének az összezsugorodása volt. 1931 és 1933 között a tőkés világban a rövidlejáratú hitelek összege 57-ről 25 milliárd márkára csökkent.²

Különös súllyal nehezedett a rövidlejáratú hitelek megvonása Németországra, amelyet az amerikai imperialisták az ideiglenes stabilizáció időszakában legfontosabb európai bázisukká igyekeztek kiépíteni, s ezért táplálták hitelekkel. Egyedül Németország külföldi tartozása 6 milliárd dollár volt a pénzügyi válság kitörése előtt.³ Érthető tehát, hogy a nyílt pénz- és hitelválság legelőször ebben az országban jelentkezett. Pontosabban: az első nyílt jelenség a német fináncsőkével is szoros kapcsolatban álló bécsi Creditanstalt válsága volt 1931 májusában, ezt azonban néhány hét alatt követte a legnagyobb német bankok válsága is.

1931 kora nyarán a pénz- és hitelválság kitörése elodázhatatlan volt Németországban, Ausztriában, Magyarországon és számos más európai és tengerentúli országban már csak azért is, mert a külföldi adósságok fizetése teljesen kimerítette aranykészleteiket s a további fizetés már emiatt is lehetetlenné vált. A német jegybank aranykészlete 512 millió dollárról 58 millióra csökkent 1929 július és 1931 június között, s mint később látni fogjuk, ugyanekkorra a Magyar Nemzeti Bank mintegy 200 millió pengőt érő arany- és devizakészlete gyakorlatilag teljes egészében kimerült, illetve kifolyt az országból.

Miután a termelési válság által teremtett új, alacsony árszínvonal mellett az adósok (akár ipari tőkések, akár mezőgazdasági tőkések vagy kisárutermelők voltak) képtelenek voltak teljesíteni a korábbi magasabb árszínvonal számbavételével vállalt kötelezettségeiket, s viszont 1931-ben már a hitelezők sem voltak többé hajlandók »a pénzük után futni«, vagyis újabb, még reménytelenebb kölcsönöket nyújtani nekik: elkerülhetetlen volt az adósságteher és az árszínvonal valamilyen kiegyenlítődése. Mint Varga Jenő már 1934-ben kimutatta,⁴ erre háromféle lehetőség volt:

¹ A tőke kivétel így alakult:	1928	1929	1930	1931	1932	1933
USA, mill. dollár	1325	763	1020	255	27	1,6
Nagybritannia, mill. font:						
gyarmatok	219	159	127	37	29	30
külföld	86	54	70	9	0,3	8

V. ö. Varga Jenő: Die Grosse Krise, Moskau—Leningrad, 1934. 55. old. Különösen feltűnő az Egyesült Államok tőke kivételének nagy emelkedése 1929 és 1930 között: azok a tőkék is, amelyeket 1929 őszéig az amerikai »boom« kötött le, a belföldi válság kitörése után külföldön kerestek elhelyezést.

² Varga Jenő: i. m. 54. old. (Idézi a német Reichscreditgesellschaft becslését.)

³ v. ö. John Eaton: Political Economy, A Marxist Text Book, London, 1948.

⁴ Varga Jenő: i. m. 48. kk.

1. vagy szabad folyást kellett volna engedni a tőkés rendszer spontán erőinek, tehát csődbejuttatni az adósokat, ez esetben a hitelezőknek egyszerűs mindenkorra meg kellett volna elégedniök annyival, amennyihez az adósok vagyonának felszámolásával hozzájuthattak ;

2. vagy le kellett értékelni a valutákat s ezen az úton hozzáigazítani az adósságtérheket az új árszínvonalhoz ;

3. vagy végül, hivatalosan fel kellett függeszteni az adósságfizetést és a valuta szabad forgalmát, az intézkedések »átmeneti« jelleget hangoztatásával.

De az első »megoldás«, a kapitalizmus spontán erőinek érvényesülése a kapitalizmus általános válságának korszakában, a bank- és ipari tőke szoros összenövése idején, a válság ilyen méretei mellett, magának a nemzetközi hitelrendszernek az összeomlását is jelentette volna, sőt ezen túlmenően — tekintve a tömegek növekvő forradalmi hangulatát és azt, hogy a kapitalizmus többé már nem volt az egész világon uralkodó rendszer — a burzsoázia uralmának komoly veszélyeztetését is. Így csak a másik két kivezető út maradt, s előbb vagy utóbb az összes tőkés államok (gazdasági helyzetük és uralkodó osztályaik érdekei szerint) a kettő közül valamelyiket választották. Magyarország azok közé az országok közé tartozott, amelyek — éppúgy mint Németország, Olaszország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország is — hivatalosan, *külsőleg* 1931 után is fenntartották valutájuk aranyparitását, azonban 1931-ben, illetőleg 1932-ben vagy teljesen megtagadták, vagy pedig messzemenően korlátozták a külföldi adósságok fizetését. Ennek biztosítása érdekében megszüntették a szabad aranyforgalmat, szabályozták a külkereskedelmet, a saját és idegen bankjegyek be- és kivitelét, a valutákra kényszerárfolyamokat állapítottak meg, a belső adósságok reálterhét pedig különféle moratóriumokkal, kamat- és törlesztésmaximálással és egyéb »adósvédelmi« intézkedésekkel csökkentették.

Az összes többi tőkés országok előbb vagy utóbb a valuta nyílt leértékelésének útjára tértek. Ez a leértékelés négy hullámban játszódott le. Sok tengerentúli agrárország már 1930-ban letért az aranyalapról (Ausztrália, Újzéländ, Brazília, Peru, Venezuela) és 25—30%-kal leértékelte valutáját. A második hullámot a fontsterling 1931 szeptemberében történt leértékelése jelentette, amihez csatlakoztak Kanada kivételével az összes brit dominiumok és gyarmatok, a skandináv államok, Portugália és Argentína. A harmadik hullámot az Egyesült Államok dollárjának 1933 márciusában történt leértékelése és számos dél- és középamerikai ország ehhez csatlakozó devalvációja jelentette.⁵ Végül, az utolsó hullámban, 1936 őszén, a négy utolsó aranyalapon maradt

⁵ Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban a leértékelés célja nem a külföldi, hanem a *belföldi* adósságok reálterhének a csökkentése volt. A dollár nemzetközi értékelése ekkoriban magasabb volt, mint a devalváció során megállapított paritása, úgyhogy a dollár nemzetközi jegyzését mesterségesen, aranyeladások útján kellett a leértékelt színvonalon tartani.

valutát: a francia, a svájci és a belga frankot és a holland forintot értékelték le. Ezek az államok, amelyekben túlsúlyban voltak a külfölddel hitelezőként szembenálló, tehát a devalvációt végőrig ellenző tőkés érdekeltségek, természetesen a devalváció halogatásával együtt elhúzták a válságból való kibontakozásukat is, de így sem tudták megakadályozni az elkerülhetetlent.

*

Mi volt Magyarország helyzete az 1931-es nemzetközi válság kitörését megelőző évek során, a válság idején és azt követően? Erre a kérdésre szeretnék előadásomban legalább vázlatosan választ adni.

Az anyag áttekintésének megkönnyítésére a pénz- és hitelvonatkozásokat négy fő szempont szerint: a valuta, az állambáztartás, a hitelszervezet és a finánc-tőke szempontjából elkülönítve tárgyalom, időrendileg pedig úgy járok el, hogy előbb az 1931-ig menő előzményeket mutatom be mindegyik vonatkozásban, majd a pénz- és hitelválság 1931. évi lefolyását, végül pedig az 1931 utáni helyzetet ismertetem. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy saját munkámon és az 1929—1933. évi válság lefolyását tanulmányozó munkaközösség anyagán kívül sokat merítettem Horváth Róbert és Magos György elvtársak részint publikált, részint még kéziratban levő munkáiból.

*

Az első világháború után *valutáris* tekintetben is gyökeresen megváltozott Magyarország helyzete. A volt Osztrák-Magyar Banknak az új országterületen maradt, megkülönböztető lebélyegzéssel ellátott koronabankjegyei önálló valutává minősültek. A korona már a háború végéig eredeti értékének 35%-ára, innen 1919 március végéig kb. 20%-ára romlott. A Tanácsköztársaság lassította ezt a folyamatot: leverése idején a korona értéke az aranyérték 16%-án állott. De a hatalomra jutott ellenforradalmi rendszerben rohamosan nőtt az infláció. A koronát a külföldi tőzsdéken 1919 decemberében 1/34-ed, 1920 végén 1/106-od, 1921 végén 1/138-ad, 1922 végén 1/466-od, 1923 végén 1/6400-ad, 1924 júniusában pedig — a legmélyebb ponton — 1/18 500-ad részével jegyezték az eredeti aranyparitásnak.⁶ A korona stabilizációja 1924 júniusában következett be; de mivel — mint még látni fogjuk — árfolyamát a fontsterlinghez kötötték, a fontot pedig 1924 őszén »revalorizálták«: ekkor a stabilizált papírkorona értéke is emelkedett, s a továbbiakban a pengővaluta 1927 január 1-ével történt bevezetéséig, az eredeti aranyértéknek 1/14 500-ad részét érte. A pengő és a korona között 1/12 500-as viszonyt állapítottak meg; így a pengő az arany-

⁶ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1919—1922. 123. oldal, 1923—1925. 174. old.

koronánál kereken 14%-kal ért kevesebbet, az aranykorona viszont 1,16 pengővel volt egyenlő.

Az 1924. évi valutastabilizáció körülményei sokirányúan befolyásolták a későbbi gazdasági fejlődést. Így mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a valutastabilizáció *külföldi eladósodással és a nemzetközi fináncstőke magyarországi ellenőrző szerepének a megerősödésével állott kapcsolatban.*

A valutastabilizáció céljára felvett népszövetségi kölcsön 7 országban (ezenkívül kis részben Magyarországon is) került kibocsátásra, összesen 307 millió aranykorona névértékben. Mind kibocsátási árfolyamát, mind egyéb feltételeit tekintve jellegzetesen uzsorakölcsön volt. A névértéknél jóval alacsonyabb (80—86, és 88% közötti) kibocsátási árfolyamok, továbbá a különféle tőkés érdekeltségek által harácsoltt »költségek« és »jutalékok« következtében a 307 milliós eladósodással csak 253,8 millió korona tényleges bevétel állott szemben (ebből Magyarországról 9,9 millió származott). A 307 millió után fizetendő 7,5%-os kamat így a valóságban épp 9%-nak felelt meg. A kölcsönt jegyző külföldi tőkések tehát igen kedvező kamatjövedelemre tettek szert. A kölcsön biztosítékául le kellett kötni az összes vámbevételt, a dohány-, sójővedék tiszta hozadékát és a cukorfogyasztási adót; a kölcsönnek minden más állami tartozással szemben elsőbbsége volt. E rendelkezések végrehajtását a Népszövetség által kijelölt főbiztos, az amerikai Smith Jeremiás ellenőrizte, akinek a részére a magyar kormány köteles volt az összes szükséges felvilágosításokat megadni.

A következő megállapítás, amit tennünk kell, az, hogy *ez a súlyos eladósodás és a súlyos megkötöttségek vállalása az eredeti cél — a valutastabilizáció — szempontjából felesleges, vagy legalábbis erősen túlméretezett volt.* Az események utólag igazolták, hogy erre a kölcsönre eredeti rendeltetése szempontjából gyakorlatilag nem is lett volna szükség. A külföldi kölcsön felvételét a kormány annakidején azzal indokolta, hogy a stabilizáció után az államháztartás esetleges deficitjét fogják abból fedezni, nehogy ebből a célból újból inflációs pénzkibocsátáshoz kelljen folyamodni. De valójában csak igen rövid ideig: 1924 őszéig volt szükség arra, hogy a kölcsön hozamából az államháztartás hiányát pótolják. s az ezirányú legnagyobb átmeneti igénybevétel sem haladta meg az 50 millió aranykoronát,⁷ vagyis csak olyan összeget, amit a belső erőforrásokból is elő lehetett volna teremteni.

A kölcsön hozamát tehát nem az eredeti rendeltetése szerint használták fel. A kormány azonban a kölcsönt akkor sem fizette vissza, amikor — fenti értelemben — fölösleges volta a beavatottak előtt már nyilvánvaló volt. Ezt annakidején — nem nyilvánosan — azzal indokolták, hogy amennyiben a kormány a magyar államháztartás ilyen kedvező helyzetéről tenne tanúbizonny-

⁷ v. ö. Kállay Tibor: Die Lage des Staatshaushaltes, Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1926.

ságot, sor kerülhetne a jóvátételi kötelezettségek felemelésére is.⁸ Ez az érvelés már csak azért sem volt helytálló, mert a jóvátételben érdekelt külföldi imperialista államok úgyszólván pontosan tájékozva voltak a magyar államháztartás helyzetéről. Amellett kétségtelen volt az is, hogy a szanálás utáni ideiglenes stabilizáció éveiben a magyarországi dolgozókat túladóztatták, sőt a közterhek rendkívüli súlya a tőkés fejlődést is bizonyos mértékig fékezte. Így tehát nagyonis kézenfekvő lett volna, hogy amennyiben az említett okból nem akarták a kölcsönt visszafizetni, vagy — ami még valószínűbb oknak látszik — nagyobb összegek valutában történő visszafizetése valutáris nehézségeket okozott volna — a közterheket szállítsák le olyan mértékben, amennyire azt a kölcsönből felhasználható összegek megengedték volna. Egyik sem történt, hanem az, hogy a népszövetségi kölcsön hozamának túlnyomó részét, 214 millió pengőt, az 1925-1929 közti öt év alatt állami »beruházások«-ra fordították. Ezekkel a beruházásokkal az államháztartás helyzetének vizsgálatánál fogok foglalkozni.

Egy harmadik fontos és tartós következménye volt a stabilizációnak, hogy a külföldi tőke által az ország nyakára ültetett »szakértők« *olyan módon maximálták a bankjegyforgalmat; hogy az nem elégítette ki a nemzetgazdaság szükségleteit.* A Magyar Nemzeti Bank 1924. évi megalakulásakor⁹ az ország bankjegyforgalmának nagyságát 360 millió aranykoronában állapították meg a népszövetségi szakértők, míg Ausztriában, ahol a népszövetségi kölcsönfelvétel és a szanálás alkalmával, két évvel korábban, a bankjegyforgalom felső határát 800 millió koronában szabták meg. Ausztria kétségkívül fejlettebb volt Magyarországnál ipara, kereskedelme, bankrendszere, nemzetközi kapcsolatai tekintetében. De ha figyelembe vesszük, hogy lakossága csak 6,5 millió volt, míg az akkori Magyarországé majdnem 8 millió: az egy főre eső maximális bankjegyforgalom mértékének az egyik országban 45, a másikban 138 koronával, vagyis pontosan 1:3 arányban történt megállapítását semmiképp nem lehetett a fejlettség különböző fokával megindokolni. Ez a *mesterségesen teremtett pénzszűke* a stabilizáció utáni korszak egyik jellegzetessége. A súlyos közterhekkal együtt valóságos válságot okozott, amelyet a polgári irodalom »szanálási válságnak« nevezett, s amelykörülbelül két évig fékezte a nemzetgazdaság fejlődését.

A Magyar Nemzeti Bank bankjegyforgalma az ideiglenes stabilizáció éveiben mindvégig nagyon vontatottan nőtt. Egyszerűség kedvéért pengőre átszámítva ismertetem az adatokat: az 1924-re megállapított 360 millió koronás, vagyis 418 millió pengőnek megfelelő »plafon« 1925-ben nem változott; 1925 végén is csak 415 millió pengő volt a forgalom; ezt 100-nak véve 1926 végén 113-at, 1927 végén 117-et, 1928-ban 123-at tett ki és már 1929 végén ismét 120-ra esett vissza. 1924 és 1928 között a bankjegyforgalom csupán

⁸ A jóvátétel végleges összegét a stabilizációval körülbelül egyidőben állapították meg, 1925-től 1944-ig 20 évi 20 millió koronás részletekkel törlesztendő 400 millió aranykoronában.

⁹ 1924-ig a jegykibocsátást az Osztrák-Magyar Bank jogutódjaként felállított Magyar Állami Jegyintézet látta el.

22%-kal nőtt, míg ugyanezen idő alatt például az ipari termelés tényleges árakon számított értéke 58%-kal lett nagyobb.

A bankjegyek fedezeti aránya az új jegybanktörvény szerint számítva 1927-ig 46,4%-ra emelkedett, holott a törvény a stabilizáció első 5 évére csak 20%-ot írt elő. A Nemzeti Bank büszkén hirdette, hogy a pengő olyan szilárd valuta, mint az angol font, de ez a »szilárdság« valójában az országot megnyomó deflációt jelentette. A következő években csökkent ugyan a fedezeti arány, de még mindig meghaladta a 40%-ot.

Amint a hitelszervezettel kapcsolatban még rá fogok mutatni, a stabilizáció idején teremtett és lényegében később is fenntartott irreális pénzszüke *rendkívüli mértékben megdrágította Magyarországon a hitelt*. A kölcsönök után indult hajsza egyrészt a belföldi hitelek kamatát hajtotta fel aránytalan mértékben (vidéki viszonylatban egészen 20%-ig is!), de másrészt megindította a külföldi kölcsönök nagyarányú beáramlását, amelyről szintén közlök még adatokat. Természetesen a külföldi kölcsönök kamatai is magasak voltak. Ehhez már a népszövetségi kölcsön uzsorafeltételei megteremtették az alapot. Természetes, hogy ahol maga az állam is csak 9% reálkamatozással vehetett fel kölcsönt, ott a kisebb közületek és a magánosok csak ennél rosszabb feltételek mellett juthattak hitelhez.

A külföldi fináncstőke »szakértők« által irreálisan alacsonyan megállapított bankjegyforgalmi határ is szerves része volt a fináncstőke magyarországi politikájának. Ahol kevés és drága a hitel, ott a bankok parancsolnak. Így jutottak a magyarországi nagybankok mind nagyobb gazdasági hatalomhoz, s jutottak profitokhoz a magyarországi bankokban érdekelt külföldi fináncstőkések az iparnak a bankok érdekeltségébe vonása, a mezőgazdaság mind súlyosabb eladósodása, a kisemberek kamatrabszolgátságának súlyosbodása révén.

A nyugati fináncstőkések magyarországi érdekeit a Magyar Nemzeti Bank nem merte keresztezni; mint láttuk, éveken át szélsőséges deflációs politikát folytatott. A deflációs politika kérdésében a jegybank többször összeütközésbe került a pénzügyminisztériummal is, amely a közvetlen politikai szempontokat is kénytelen volt figyelembe venni, s számolni a pénzszüke által keltett általános elégedetlenséggel. A jegybankot azonban a stabilizáció idején hozott törvényes rendelkezések védték az »állami beavatkozástól«.

Ami magát a stabilizált valutát illeti: ez 1926 végéig papiroskorona maradt, amelynek árfolyamát a fontsterlingéhez rögzítették, 1927 januártól pedig az ország a pengő bevezetésével hivatalosan visszatért az aranyalapra.¹⁰

¹⁰ A magyar valuta és a fontsterling közötti kapcsolat kérdése azonban még 1931-ben is felmerült. Amikor a pengő 1931 nyári válsága idején »a (burzsoá) közhangulat megnyugtására« kiadták az ú. n. aranypengő-rendeletet, az elgondolás az volt, hogy az arany londoni árat és a pengő londoni árfolyamát veszik majd alapul a papirospengő és az aranypengő közötti különbözet megállapításánál, amit a pénzügyminiszternek kellett volna időről-időre közzétennie. Ezt a tervet megghiúsította a font letérése az aranyalapról, úgyhogy az aranypengő-rendelet alkalmazására sohasem került sor.

A pengő sohasem volt klasszikus értelemben vett aranyvaluta, csupán aranymagvaluta, amelynek jellegzetessége, hogy belföldön aranyra nem volt átváltható. A nemzetközi fizetések lebonyolítására hivatott aranykészlettel a jegybank rendelkezett. A jegybank gondoskodott a fizetési mérleg egyensúlyban tartásáról, szükség esetén aranyszállítmányok útján is, és a magánosok valuta- és devizaszükségletét is a jegybank látta el. Alapszabálya nem állapította meg a bankjegyek aranyra váltásának kötelezettségét, ezt egy későbbi »törvényes szabályozásnak« tartotta fenn, s csak azt mondotta ki, hogy addig is »a Bank köteles gondoskodni arról, hogy . . . jegyeinek értéke, mely az aranyvalutás vagy értékállandó valutával bíró országokra szóló váltók árfolyamában jut kifejezésre, állandó maradjon«. Ez a rendszer, amelyet a külföldi kapcsolatok szempontjából »aranydevizarendszernek« is szoktak nevezni, az Osztrák-Magyar Monarchia öröksége volt; amint annakidején a koronát, a pengőt sem sikerült soha szabad aranyvalutává tenni.

A pengő fenti értelemben vett stabilitása azonban igen rövid ideig, alig négy esztendeig tartott; mint látni fogjuk, már 1931 nyarán súlyos válságba került s ha hivatalosan nem is tértek le az aranyalapról, a tényleges leértékelés a valuta- és aranyfelárakon keresztül hamarosan megtörtént.

*

Az államháztartás helyzetét a stabilizációtól a válságig állandóan magas bevételi többletek jellemezték. A legfeltűnőbb az, hogy a költségvetési előirányzatok évről-évre deficitet irányoztak elő, míg a tényleges bevételeket és kiadásokat megállapító zárszámadások újra meg újra rácaffoltak a pénzügyminisztérium előirányzataira.

Láttuk már, hogy az államháztartás úgynevezett »szanalása« céljából felvett népszövetségi kölcsönnek csak egy töredéke — s az is csak rövid átmeneti időre — szolgált az államháztartás hiányának a fedezésére. De már az első »szanalás« költségvetés, az 1924/25. évi, jelentős felesleggel zárult. Az állami igazgatás és az üzemek együttes költségvetésében a pénzügyminiszteri tervet 878 millió pengős bevételt (az aranykorona-adatokat a későbbiekkel való összehasonlítás érdekében itt is pengőre számítottam át) és 994 millió pengős kiadást, vagyis 116 millió pengős hiányt irányzott elő. Ezzel szemben az állami zárszámadás szerinti tényleges eredmény 105 millió pengős felesleg volt.

Ez a jelenség ismétlődött egészen a válságig mindegyik költségvetési évben. *A tényleges eredmények az öt év alatt minden esetben kedvezőbbek voltak az előirányzatoknál.* Mind az állami közigazgatásban, mind pedig az állami üzemek terén *igen nagy bevételi feleslegek jelentkeztek.*

Ennek a jelenségnek az állandó ismétlődése kizárja azt a feltevést, hogy itt csupán jóhiszemű tévedésről lett volna szó a költségvetések készítői részéről;

hogy »túlzott óvatosságok« irányozták elő a bevételeket, s ezért jelentkezett évről-évre több, mint amit vártak. Az igazi okot mélyebben kell keresni.

Tőkés államban az állami költségvetés az egyik legfontosabb eszköze a nemzeti jövedelem újraelosztásának, amely az uralkodó osztályok érdekében, a dolgozó tömegek rovására megy végbe. Akár folyó adóbevételeket, akár kölcsönösszegeket költ el a tőkés állam, mindegyik esetben a dogozók szolgáltatják a fedezetet és a tőkésék, a nagybirtokosok és az uralmukat fenntartó erőszakapparátus vezető tagjai a haszonélvezők. Természetesen így volt ez az ellenforradalmi Magyarországon is. Csakhogy itt az állami költségvetés szerepe a dolgozók kizsákmányolásában még sokkal élesebben jelentkezett, mint a fejlettebb tőkés államokban; mert egyrészt a dolgozók jövedelmei még az ottaniaknál is sokkal alacsonyabbak voltak, másrészt a lakosságszámmal arányban nem álló, viszonylag óriási közigazgatási apparátust és azonfelül még a korábbi országterület csaknem valamennyi állami, vasúti, postai stb. nyugdíjasát tartották el; végül, mert az államapparátust irányító nagytőkésék és nagybirtokosok a forradalom leverése után kíméletlen mohósággal vetették rá magukat a maximális profit hajszolására, s ebben a törekvésükben, a bérmunkások és a kisárutermelő rétegek tőkés kizsákmányolásán kívül, bőven éltek a hatalmi eszközökkel történő kizsákmányolás lehetőségeivel is.

Akármilyen korlátlanul uralkodott és zsarolt is a tőkésék és nagybirtokosok államapparátusa, bizonyos politikai »népszerűségik« szempontokra tekintettel kellett lennie. Az adóprés végső megszorítását, a kíméletlen adóbehajtásokat, az anti-szociális forgalmi adókat nem lehetett volna megindokolni olyan költségvetésekkel, amelyek azt mutatták volna ki, hogy a bevételek jóval meghaladják az államapparátus fenntartásának folyó szükségleteit, s olyan feleslegeket eredményeznek, amelyekkel a kormány lényegében ellenőrzés nélkül, belátása szerint gazdálkodhatik. Ezzel csak fokozták volna a tömegek elkeseredését, amellet a külföldi demokratikus közvéleményben is ellenérzést kelthettek volna. A nyugati tőkéséknek amugyis elég nehézségük volt amiatt, hogy a nyugati országok munkástömegei növekvő elégedetlenséggel nézték azt a támogatást, amelyben kormányaik a magyar munkásosztályt kegyetlenül elnyomó, nyíltan ellenforradalmi, fasiszta Horthy-rendszert részesítették.

A költségvetéseknek tehát azt kellett kimutatniok, hogy még a legkegyetlenebb adóztatással sem lehet fedezni az államigazgatás legfontosabb szükségleteit. Ilyen célzattal mondotta mindjárt az első stabilizációs költségvetés tárgyalásakor a pénzügyminiszter, hogy »ez már nem is szükségköltségvetés, hanem inségköltségvetés«. Azt, hogy a valóságban milyen volt ez a költségvetés a zárszámadás szerint, már ismertettem. Távolról sem volt »nyomorköltségvetés«. A pesszimista beállításra azonban szükség volt, hogy megindokolják a kegyetlen adóügyi intézkedéseket, amelyeknek az eredménye azonban nem az előirányzat teljesítése, de még csak nem is az eredetileg deficitnesnek tervezett államháztartás egyensúlybahozatala volt, hanem több mint 100 millió pengős bevételi többlet.

A bevételek tényleges alakulásáról azonban az ország lakosságát nem tájékoztatták.

Jellemző erre, hogy a nemzetközi fináncsőke magyarországi képviselője, Tyler, a Népszövetség bizottságának ellenőre, a magyar kormány elközdösítő manővereiről 1932 harmadik negyedéről készített jelentésében például a következőket írta: »Legutóbb (1932 végén!) az állami közigazgatás 1930/31. évi zárszámadásai az országgyűlés elé terjesztettek és azokat az illetékes bizottság elfogadta. Ezen számadások elkészítésének alapja a szakértőn kívül mindenki számára igen nehéz, sőt majdnem lehetetlenné teszi — még ha azok tanulmányozására sok időt fordít is — az állami pénzügyekre vonatkozó azon fő tények megállapítását, melyeknek minden adófizető részére könnyen rendelkezésre kellene állniok s különösen az országgyűlés tagjai számára, akik felelősek a szükséglet megszavazásáért és ezen zárszámadások elfogadásáért... *Ezen rendszer homályossága és bonyolultsága kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy az országgyűlés és a közvélemény nem ismerte a tényleges pénzügyi helyzetet, amidőn az 1931. évi krízis beállott.* — A jelen pillanatban bemutatott 1930/31. évi zárszámadások értéke főleg csak *történelmi*«. ¹¹

Így érték el azt a magyar kormányok, hogy míg kifelé a deficitek hangoztatásával igyekeztek igazolni a maguk könnyörtelen adópolitikáját, addig a valóságban, minden nyilvános ellenőrzés előlelvontan, hatalmas feleslegek felett rendelkeztek. Ezeket aztán éppen úgy, mint a népszövetségi kölcsönt, a költségvetési szabályok teljes félretételével költötték el, természetesen a nagytőkések, a nagybirtokosok és az állami bürokrácia legfelső rétegének az érdekeit szolgáló módon.

A válságot megelőző öt év alatt egymilliárd pengőt költöttek el így. Ezekről az összegekről csak egészen összevont formában, — jellegzetes módon. a kormánypárt képviselőtagjai előtt tartott *előadás* keretében — számolt be egyetlen alkalommal, 1929 március 19-én, a pénzügyminisztérium államtitkára, Szabóky Alajos. Az előadás háttere az volt, hogy a teljességgel ellenőrizetlen pénzkezelés már a kormánypárti képviselők körében is nyugtalanságot, elégedetlenséget keltett, persze nem valamilyen erkölcsi okokból, de mert — áttekintés hiányában — többen úgy gondolták, hogy »kimaradtak az osztozkodásból«. Ennek az elégedetlenségnek a levezetésére rendezték meg az említett előadást, amely természetesen nem adott és nem is akart adni hű beszámolót a tényleges helyzetről; a számokat olyan csoportosításban közölte, ami minden *részletesebb* tájékozódást lehetetlenné tesz. Megtudjuk a beszámolóból, ¹² hogy az öt év alatt költségvetésen kívül »beruházott« 931,2 millió pengős összegnek 23%-át, 213,6 millió pengőt, fedezték a népszövetségi kölcsön maradványából. Az inflációból visszamaradt »pénzalapból« 46 milliót, az állami közigazgatás

¹¹ OL. PM. Imrédy-anyag 3. dosszié. (Kiemelés tőlem. — I. M.)

¹² Az 1924/25—1928/29. költségvetési évek beruházásairól. Az Egységes Pártban 1929. évi március hó 19-én tartott előadása dr. Szabóky Alajos országgyűlési képviselő, pénzügyminiszteri államtitkárnak. Budapest, 1929.

feleslegeiből 386 milliót, a 40 millió aranykoronás (stabilizáció előtti) kényszerkölcsön maradványából, a vagyonváltságból befolyt összegekből és az állami üzemek feleslegéből együttesen pedig 285,6 milliót fedeztek.

Öt év elteltével bizalmas körben bevallották tehát, hogy a »nyomor-kötségvetések« mellett az állami közigazgatás nem is volt olyan deficites: öt év alatt 386, évi átlagban 77 millió pengős felesleggel zárult, vagyis az adó-bevételeknek 8—10%-át rendszeresen »feleslegként« kezelték. Még meglepőbb az említett 285,6 milliót, melynek részletezését nem közölték, de tekintve, hogy a 40 millió kényszerkölcsönnek és a vagyonváltságnak a maradéka együttesen sem igen haladhatta meg a 20—30 millió pengőt: kétségtelen, hogy mintegy 250 millió pengő körüli összeggel az állami üzemek járultak hozzá ezekhez a beruházásokhoz!

A »beruházási« összegek felhasználása is igen jellegzetes a tőkés államok »gazdaságfejlesztésére«. Valójában a 931 millió pengős összegnek csaknem a felével, 449 millióval semmi más nem történt, mint az, hogy »kölcsön« alakjában továbbadták őket. A tőkés állam a nemzeti jövedelem újrafelosztása során annak igen jelentős részét egyszerűen odaajándékozta a nagytőkéseknek, nagybirtokosoknak és kulákoknak. Köztudomású volt ugyanis, hogy az ilyen kölcsönök majdnem soha nem kerültek visszafizetésre; a tőkés, a nagybirtokosok és a kettejük szövetségéből alakult hatalmas álszövetkezetek mindig megtalálták a módot, hogy a visszafizetés alól mentesüljenek.

Az említett Szabóky-féle előadás szövegében szórványosan közölt adatokból kitűnik az is, hogy a többi »beruházások« között is alig volt olyan, amiből az állam a későbbiek során valamilyen bevételre számíthatott. Igen optimisztikus számítással lehet csak idesorolni a csepeli kikötőre fordított 26,5 milliót, a közlekedési beruházások egész 232,3 millió összegét s az állami bányászati, kohászati és nehézipari üzemekre fordított 33,3 milliót. A 931,2 millióból tehát legfeljebb 272,1 milliónyi lehetett olyan, amiből az állam — *megfelelő gazdálkodás esetén!* — valamilyen jövőbeli bevételt remélhetett.

Aránylag jelentősek voltak ezzel szemben az államapparátusra fordított beruházási összegek. Így a csendőrség, rendőrség, folyamőrség, a börtönügy, és a honvédség céljaira bevallottan 56,3 milliót, a pénzügyi igazgatás, főleg a kíméletlen adóbehajtást biztosító szervezet céljaira egyedül 24,6 milliót, a felső hatóságok beruházási céljaira 3,5 milliót fordítottak, együttesen 84,3 milliót. Ezenkívül természetesen az »út- és hídépítés« célra használt 72,8 millió jelentős része is kétségtelenül stratégiai célokat szolgált.

A tőkés és a földbirtokosok közvetlen érdekében, s az uralmukat fenntartó erőszakos szervezet fenntartása érdekében használták tehát fel a dolgozó népből kisajtott »feleslegek« túlnyomó részét.

A közterhek ilyenformán már a válságot megelőzően túrhetetlen mértékűre emelkedtek, szemléltetően ábrázolva a dolgozó nép járulékos kizsákmányolását, vagyis azt a folyamatot, amelynek során a munkásosztályt,

amelytől egyszer már elcsátították az értéktöbbletet, s a kisárutermelőket, akiknek a kizsákmányolása az árrendszeren keresztül ment végbe, még egyszer megsarcolták az adókkal, az állami monopóliumok hasznával, a tőkésék és a földbirtokosok érdekében.

Azt, hogy a nemzeti jövedelemnek a dolgozók terhére, a tőkésék és nagybirtokosok javára történő újrafelosztása milyen méreteket öltött már a válság-előtti időszakban, ha nem is tökéletesen, de eléggé szemléltetően mutatják azok a polgári számítások, amelyek a nemzeti jövedelem összegével állították szembe a közterhek nagyságát. Az e tekintetben leginkább használható, rendelkezésünkre álló forrás, a Magyar Gazdaságkutató Intézet nemzeti jövedelemszámítása, képet nyújt arról, hogyan viszonylottak a közterhek az újonnan keletkezett társadalmi termékhez. Ezek az adatok mutatják, hogy az anyagi termelés értékének már a huszas években legalább 30%-át használták fel teljesen improduktív módon; az állami, önkormányzati és egyházi szervezet fenntartására. Természetes ilyen körülmények között, hogy akárcsak tőkés értelemben vett »egészséges« fejlődésről, nagyobb méretű bővített újratermelésről szó sem lehetett, s hogy, ellenkezőleg, évről-évre fokozódott a dolgozó tömegek kizsákmányolása és elnyomorodása.

*

A magyar valuta és az államháztartás válság-előtti helyzetének áttekintése után a *hitelszervezettel*, vagyis (mivel a hitelszövetkezetek jelentősége Magyarországon alárendelt) lényegében a *bankok helyzetével* kell foglalkoznunk.¹³

A magyarországi hitelszervezet a két világháború között lényegében ugyanaz maradt, ami az első világháború előtt volt. Az első világháború előtti Magyarországtól örökölt hitelszervezet legjelentősebb vonása a *túlméretezettség* volt. Az első világháború előtti hitelszervezet túlnyomórészt Budapesten koncentrálódott.¹⁴ A budapesti hitelszervezet egy 20 milliónyi lakosságú ország hitelgényeinek túlnyomó részét látta el. Amellett a háború előtt a belső áruforgalom a Monarchia 50 millió fogyasztó területén belül aránylag sokkal intenzívebb is volt, mint az új országterület háború utáni forgalma.

Egy másik fontos tényező, amit a hitelszervezet helyzetének vázolásánál figyelembe kell vennünk, az, hogy a *háború utáni infláció alatt a pénztőkék megsemmisültek, s így a bankok saját tőkéje is nagyrészt elveszett*, annak az aránylag nem jelentős résznek a kivételével, amely ingatlanokban vagy értékálló valutákban feküdt; az értékpapírállomány is nagyrészt elértéktelenedett. Ugyanakkor

¹³ E fejtegetéseink csak érintik a bankkoncentráció kérdését és a banktőkének az ipari tőkével való összefonódását, a finánc-tőke sajátosságait, minthogy erről más helyen lesz részletesebben szó.

¹⁴ Az első világháború előtt a budapesti bankok saját tőkéje 70,1%-a, idegen tőkéje 79%-a volt az ország összes bankjai saját, illetve idegen tőkéjének; ha a hitelszövetkezeteket is beszámítjuk, az új országterület összes hitelszervezeteire a régi terület hitelszervezeteinek összes saját tőkéjéből 69,9%, idegen tőkéjéből 78,2% esett. (Buday László: A megcsönkített Magyarország, 208—215. oldal.)

természetesen elolvadt a bankok által kezelt betétállomány is, és a valuta stabilitásának néhány éve alatt a háborúelőttinek csak egy töredékére emelkedett.

Az egyetlen számítás, amely a bankok egyes adatait terület szerinti megoszlásban tárgyalja¹⁵ nem 1913. évi, hanem 1915. évi adatokból indul ki. Ekkor már elég jelentős infláció volt, (1915 átlagában a korona elértéktelenedése 20%-os) de ezt kiegyenlíti, hogy a háború után viszont, aranyban számítva, nagyarányú áremelkedés következett be 1913-hoz képest (1913 és 1929 között kb. 30%).

A háború utáni magyar terület bankjainak és hitelszövetkezeteinek *saját tőkéje* 1915-ben 1981 millió pengőnek felelt meg, míg 1924 végén csak 54 millió, 1929-ben pedig még mindig csak 667 millió pengőt tett. A bankok és hitelszövetkezetek *idegen tőkéjének* értéke pedig az 1915. évi (a háború utáni országterületre számított) 11,6 milliárd pengővel szemben 1924 végén csak 832,9 millió pengő volt, és 1929 végéig is csupán 5396,4 millió pengőre emelkedett.

A bankok »értékelése« tekintetében a kimutatott saját és idegen tőkénél is többet mond *részvényeik árfolyama*, mert a részvényt piac nemcsak a hivatalosan kimutatott, hanem a titkos tartalékokat is értékelte. Azt, hogy e titkos tartalékok is nagyrészt elvesztek az inflációban, megítélhetjük abból, hogy a két legnagyobb bank részvényeinek összes értéke az 1913. évvégi tőzsdei árfolyam szerint 474 millió pengőnek felelt meg, 1927 végén csak 139 millió volt, 29%-a az 1913. évinek. Márpedig az 1927. év a részvények forgalma és árfolyamalakulása szempontjából az ideiglenes stabilizáció éveinek legmagasabb csúcspontját jelezte; már 1929 végéig 116 millióra esett vissza a két legnagyobb bank részvényeinek az értéke.

Tovább vizsgálva a megmaradt hitelszervezet háború utáni helyzetét, következő megállapításunk, hogy a kihitelezések egyik legfontosabb alapja, *a takaré- és folyószámlabetétállomány 1924 végére névlegesen is csak 16%-át érte el a háború előttinek és 1929 végéig csak 74%-ra emelkedett.* Azonban — minthogy itt 1913. évi adattal végezzük az összehasonlítást — figyelembe kell venni azt is, hogy 1929-ben 1 pengő vásárlóereje jóval kevesebb volt, mint 1913-ban az aranyparitásnak megfelelő 0,86 aranykoronáé; az áremelkedés a két év között aranyalapon kb. 30%-os, így tehát az 1929. évi betétállomány reálértéke nem 74%-a, hanem csak 57%-a volt a háború előttinek.

Még sokkal rosszabb az arány, ha külön vizsgáljuk a kihelyezések szempontjából sokkal fontosabb takarékbetéteket; 1929-ben ezeknél — a bankok és szövetkezetek együttes adatából kiindulva — a nominális érték 36%-a, a reálérték pedig 27%-a volt a háborúelőttinek.

A hitelintézetek által igénybevett *hosszúlejáratú kölcsönök* állománya ennél is sokkal nagyobb mértékben esett vissza: a háború utáni terület hitelintézetei által kihelyezett záloglevelek értéke 1915-ben¹⁶ 3801,5 millió arany-

¹⁵ Buday László, i. m.

¹⁶ Buday László: i. m. 211. old.

korona, vagyis aranyparitás-ban 4,4 milliárd pengő volt, míg ugyanez 1924-ben gyakorlatilag nulla volt és 1929-ben is csak 785 millió pengőt tett, vagyis az 1915. évinek csupán 18%-át.

A hitelintézetek *aktív üzletágai* tekintetében nagy eltolódások mutatkoztak. Ezek között a legfontosabb volt a *rövid- és a hosszúlejáratú hitelek arányának megváltozása*. Az előbbieket két legfontosabb tétele a váltó- és a folyószámlahitel volt. Ezek együttes összegét 1915-re nézve 3,3 milliárd pengőre becsülhetjük, míg 1924 végén csak 705 milliót tettek, de 1929-ig már épp elérték megint a 3,3 milliárd pengőt. Ezzel szemben egészen másként állt a helyzet a hosszúlejáratú hitelek vonalán. 1915-ben a háború utáni terület hitelszervezeteinek 4,4, milliárd pengővel egyenértékű jelzálogos kihelyezésük volt, s ezenfelül 1,7 milliárd pengőnyi fixkamatozású értékpapírt tartottak tárcájukban. Hosszúlejáratú kihelyezéseik tehát együtt 6,1 milliárd pengőt tettek. 1924-ben a két tétel együttes értéke még csak 36,7 millió pengő volt, s ez 1929-ig is csak 1370,8 millió pengőre, az 1915. évinek 22,5%-ára emelkedett.

Ha tehát — a többi kisebb jelentőségű tételeket elhanyagolva — a rövid- és a hosszúlejáratú kihelyezések két-két legfontosabb tételét vesszük alapul, akkor az arány a kétféle hitelek összege között úgy alakult, hogy míg 1915-ben az összes hitelkeret 9,3 milliárd pengőjéből 65% volt hosszúlejáratú, addig 1924 végén az összesen 741 millió keretből csak 5% volt hosszúlejáratú kölcsön, 1929-ben pedig a 4637 millióból még mindig csak 30%.

Aligha van adat, amely szemléltetőbben mutatná az ellenforradalmi Magyarország gazdasági életének átalakulását a Monarchia idején uralkodott állapotokhoz képest. Az egész gazdasági élet megalapozatlanságát, jellemzően ideiglenes beállítottságát mutatja, hogy — nem tekintve az 1924. évi rendkívüli állapotokat — még 1929-ben is a hitelvolumen épp csak a fele volt a 15 évvel azelőttinek; de ebből a hitelvolumenből annakidején 65% volt hosszúlejáratú, míg 1929-ben csupán 30%.

Felesleges itt bővebben kitérni a rövid- és a hosszúlejáratú hitelek kihatásaira a kapitalizmus fejlődése során. Ismeretes, hogy a hosszúlejáratú hitelnél az adós befektethette a kölcsöntőkét, nem kellett tartania annak azonnali visszavonásától; a rövidlejáratú hitelek adósai a pillanat kényszere alatt éltek, rövid idő alatt kellett a számukra lehetséges maximális profitot kiperéselniük, mert a hitelt hónapokon belül vissza kellett fizetni, s a magas kamat formájában osztozni a hitelezővel a profiton. A hosszúlejáratú hitelnyújtások teremteték meg az imperializmus kibontakozása idején a bankoknak az ipar feletti túlsúlyát. A kapitalizmus általános válságának beköszöntével azonban Magyarországon a rövidlejáratú hitelek jutottak túlsúlyba. A bankok megnövekedett hatalma tette lehetővé ekkor, hogy rövidlejáratú hitelek segítségével is hatalmuk alatt tudják tartani az iparvállalatokat.

A rövidlejáratú hiteleknek ez a túlsúlyba jutása a legjobban mutatja a stabilizációs időszak egész magyar gazdasági életének bizonytalanságát és

ugyanakkor a magyar kapitalizmus »rabló«-jellegét. De mutatja ugyanakkor a fináncstőke gazdasági hatalmának, a gazdasági élet egészére gyakorolt befolyásának hallatlan mértékű megerősödését, a bank- és ipari tőkének fokozott összefonódását, amely ebben a korszakban nagymértékben meggyorsult. Világos ugyanis, hogy a rövidlejáratú hitelek nyújtója egészen más helyzetben volt adósával szemben, mint az, aki hosszú lejáratra nyújtott fel nem mondható, előre megállapított, gyakran sok évtizedes részletekben törlesztendő kölcsönt. A fináncstőkének a magyar ipar felett gyakorolt, az ellenforradalom korszakában évről-évre fokozódó mértékű ellenőrzéséhez itt találjuk meg a kulcsot.

Bár természetesen a bankok mérleg szerint kimutatott nyereség-adatait a legnagyobb óvatossággal kell kezelniük, mégis érdemes megemlíteni, hogy míg 1915-ben a mérleg szerinti nyereségük a saját tőke 8,6%-ának felelt meg, addig 1924-ben, a pénzszűke tetőpontján, 68,6%-nak, s 1929-ben is még mindig 12%-nak. Ezek a nyereség-adatok persze csak azt a minimumot jelzik, amelyet a fináncstőkések, különféle szempontokra tekintettel, *kénytelenek voltak bevallani*.

*

Amellett, hogy a Magyarországon elérhető magas kamat és az alacsony munkabérek csábították a külföldi tőkét, a belföldi pénztőkéknek az infláció alatt bekövetkezett megsemmisülése és az, hogy a stabilizáció után a bankjegyforgalom nagysága nem felelt meg a nemzetgazdaság áruforgalma által támasztott igényeknek, tette lehetővé — és egyben szükségessé is — a *külföldi tőkebehatolást*. A belföldi bankok a háború előtti összeg töredékére csökkent saját tőkéjük, takaré- és folyószámlabetéteik alapján nem tudtak eleget tenni a hiteligényeknek, s ebben a jegybank sem segítette őket visszleszámítolási hitelek nyújtásával. Az utóbbiak kereteit az egész időszak folyamán igen szűkmarkúan szabták meg. 1924 végén a visszleszámított váltók összege csak 162 millió pengőnek felelt meg és 1929-ig is csak 700 millió pengőre emelkedett. Másrészt ezzel a rendkívül megcsappant belföldi hitelkerettel nagyon megnőtt hiteligények álltak szemben, hiszen az infláció nemcsak a hitelintézeteknél kezelt pénztőkét semmisítette meg, hanem a kereskedelem és az ipar pénztőkéit is. Persze ez távolról sem jelenti azt, mintha a tőkések az inflációban veszteségeket szenvedtek volna, ellenkezőleg, hatalmas profitokra tettek szert. Tőkéjüket és profitjaikat azonban az infláció alatt anyagi értékekbe mentették át, s ahhoz, hogy ezeket a stabilizáció után pénzzé tehessék, valakiknek mégis csak készpénztőkével kellett volna rendelkezni, ilyenek pedig nem voltak.

A kapitalizmus spontán erőinek hatása mellett tehát a jegybanknak az a politikája, amely a szükségletnél alacsonyabb mértékre korlátozta a bankjegyforgalmat, hozzájárult olyan helyzet kialakulásához amelyben a belföldi hiteligénylők kénytelenek voltak a külföldhöz fordulni, külföldi tőkésektől venni fel kölcsönöket. E kölcsönök idegen valutában jelent,

kező hozadékát különféle módokon alakították át pengő-összegekre. Részben a jegybank vette át a külföldi kölcsönök hozadékát, amikor is a pengő-ellenértéket járulékos bankjegykibocsátásból fizette meg a hitelt felvevőknek. (Ez javította a bankjegyfedezeti arányt, hiszen az így kibocsátott bankjegyek 100%-ig fedezve voltak arannyal, valutával vagy devizákkal.) Azonban ez a lehetőség igen korlátozott volt, hiszen a jegybank ilyen irányú szükségletét a népszövetségi kölcsön devizahozama már egymagában fedezte, s mint láttuk, a jegyforgalom érfedezete az előírt 20%-os helyett több mint 40%-os volt.

Így tehát a külföldi kölcsönök realizálása lényegében a külkereskedelmen keresztül történt meg oly módon, hogy a kölcsönösszegekért külföldről részben termelőeszközöket: gépeket, nyersanyagokat, félgyártmányokat vásároltak, amelyeket a kölcsönt felvevő tőkések közvetlenül használtak fel, vagy pedig — igen nagyrészen — fogyasztási cikkeket, amelyeket itthon eladva, az így nyert összegeket használták fel a maguk céljaira. 1920 és 1929 között a magyar külkereskedelem minden évben passzív volt; állandóan nagyobb értékű áru jött be az országba, mint amennyi kiment. A behozatali többlet e tíz év alatt összesen 1959 millió pengőnek felelt meg. 1930-ban és 1931-ben már aktív lett a külkereskedelmi mérleg (a két évben összesen 119,3 millióval), miután mint látni fogjuk, ekkor már nem lehetett hitelműveletekkel új vásárlóerőt szerezni.

Az ország külföldi eladósodása és a külkereskedelmi mérleg között igen szoros volt tehát az összefüggés; csak hogy — és ez a huszas évek magyarországi fejlődésének egyik fontos jellegzetessége — nem a külkereskedelmi passzívum miatt keletkezett a külföldi eladósodás, hanem ellenkezőleg: azért kellett a külkereskedelmi mérlegnek passzívnak lennie, mert a külföldi kölcsönöket felvevő magyarországi tőkések csak így realizálhatták a külföldi valutában kapott összegeket belföldi valutában.

Az eladósodás üteme rendkívül gyors volt. Az ország külföldi tartozásainak teljes összeírása csak 1931 végén, a kötött devizagazdálkodás bevezetése után történt meg. Ekkor 4309 millió pengőnek felelt meg a kimutatott adósságösszeg. Kivéve 1214 millió értékű háború előtti, illetőleg háborús állami tartozást, az adósság többi része, 3095 millió pengő, mind háború utáni eredetű volt. (A magángazdaság háború előtti tartozásai részben elértéktelenedtek, részben pedig a békeszerződés keretében az államra hárították át azokat.)

A háború előtti, az államot terhelő tartozásokért lényegileg csupán kamatokat kellett fizetni, így ez a teher nem játszott nagyobb szerepet a válság idején. Annál nagyobb súllyal esett latba a háború utáni tartozás. Ennek 3095 millió összegéből 924 millió terhelte az államot és az önkormányzatokat, 2171 millió pedig a magángazdaságot és a Magyar Nemzeti Bankot.

Igen kedvezőtlen volt a kölcsöntelher lejárat szerinti megoszlása: a 3095 millió háború utáni adósságnak csak alig több mint 40%-a, 1257 millió volt hosszúlejáratú hitel, a többi rövidlejáratú. (Nem szabad elfelejteni ezenkívül, hogy adataink 1931 végére vonatkoznak, amikor már hatalmas összegű

rövidlejáratú hitelek kivonása történt meg; a válság küszöbén az arány ennél is rosszabb volt.)

A 3,1 milliárdos eladósodás természetesen nem jelentette azt, hogy az ország nemzetgazdasága ténylegesen ennyi árut, szolgáltatást vagy külföldi fizetőszeköt kapott a külföldtől hitelbe. Igen jelentős részt kellett fordítani maguknak a kölcsönöknek a kamataira, továbbá a Magyarországon elhelyezett külföldi tőkék után járó osztalékokra. Így 1924 óta, amióta adatokkal rendelkezünk, 1931 végéig 1022,2 millió pengőnyi kamatot és osztalékot fizetett ki az ország a külföldnek, míg a külföldről az országba befolyó kamat- és osztalék-összeg 109,9 millió volt csupán.

Az arány az évente felvett külföldi hitelek és az ugyanakkor a külföld felé teljesített adósságszolgálat között évről-évre romlott. Például 1927-ben a felvett új hitelek és a külföldnek eladott magyar értékpapírok összege 528,4 millió pengő volt. Ezzel a bevétellel szemben 22 millió tőketörlesztés és 113,2 millió kamat és osztalék állott, tehát a hitelműveletekből nyert új vásárlóerő 393,2 millió pengőt tett. 1928-ban a bevétel már csak 387,8 millió pengő, a törlesztés, kamat és osztalék viszont már 183,1 millió volt, úgyhogy a nyert új vásárlóerő az előző évi 393,2 millióról lecsökkent 259,9 millióra. 1929-ben pedig már az volt a helyzet, hogy az újonnan felvett hitelek éppen csak fedezték a korábbi hitelekkel kapcsolatban kifizetendő összegeket: az új hitelek és eladott értékpapírok értéke 268,3 millió volt, míg ugyanakkor 112,3 milliónyi régebbi hitelt kellett visszafizetni s ezenfelül 156,8 millió kamatot és osztalékot is, úgy hogy már 0,8 millió hiány jelentkezett.

1930-ban már erősen passzív volt a külföldi hitelgazdálkodás, annak ellenére, hogy ismét nagy összeget: 326,3 millió pengőt vettek fel új hitelként, azonban 193,7 millió ment el tőketörlesztésre, 181,7 millió kamatra és osztalékra, úgy hogy a külföldi hitelgazdálkodás egyenlege 49,1 millióval passzív volt. Ezt még kiegyenlítette, hogy — az ellenforradalmi Magyarország fennállása óta először — a külkereskedelmi mérleg aktív volt 61,5 millió pengővel. 1931-ben aztán a pénz- és hitelválságnyílt kitérését jelzik adataink. Ebben az évben 500,7 millió volt az új kölcsönfelvétel, de ez az óriási összeg sem volt elég a kölcsön-szolgálat teljesítésére, mert tőkevisszafizetésre 383,1 milliót, kamatokra és osztalékokra 203,4 milliót kellett fordítani. Így a külföldi kölcsönök egyenlege 85,8 millió passzívumot mutatott, míg ugyanakkor a külkereskedelmi aktívum csak 14,5 millió volt.

Azért kellett hosszasan időznöm ezeknél a számoknál, mert nagyon jól mutatják egyrészt a pénz- és hitelválság szoros összefüggését a többi válság-jelenséggel, másrészt azt, hogy hogyan toldott el a pénzügyi válság kitérése későbbre. Jól mutatják adataink először is azt, hogy már 1929-ben, a világ-gazdasági válság kitérésének esztendejében, valójában megszűnt a külföldi kölcsönök beáramlása, ha az új hitelek és a régiekre teljesített fizetések egyenlegét nézzük. Azt, hogy a pénzügyi katasztrófa Magyarországon nem 1929-ben

tört ki, csak az háritotta el, hogy még mindig sikerült annyi — de *csak* annyi! — új hitelt szerezni, amennyi elég volt a felmondott rövidlejáratú tartozások kiegyenlítéséhez és az esedékes kamatok megfizetéséhez. 1930-ban még rosszabb volt a helyzet, mert bár a felvett új hitelek összege az 1929. évit is meghaladta, mégsem volt elég a visszafizetésekhez és kamatokhoz. A pénzügyi válság nyílt kitörésére azonban még ekkor sem került sor, mert a világgazdasági válságnak ebben az évében Magyarországnak még sikerült aránylag jelentős külkereskedelmi aktívumot elérnie. Az 1931-es év adataival alább még külön fogok foglalkozni.

*

A huszas évek Magyarországnak pénzügyi helyzetét elemezve még egy fontos tényezőre kell kitérnem: a *magyarországi fináncsőke* helyzetére a válság küszöbén.

Mint már említettem, a huszas évek során a fináncsőke érdekében teremtett pénzügyi helyzetbe juttatta a magyarországi nagybankokat, hogy még fokozottabban behatolhattak az iparba és megszerezhették maguknak az ellenőrzést csaknem az összes fontosabb magyarországi iparvállalat fölött. Ennek a folyamatnak az eredményeit az 1929. évvégi állapot alapján vizsgálva, Magos György azt állapította meg, hogy az akkor fennállott 3675 magyarországi részvénytársaság közül, amelyek összesen 1509 millió pengőnyi részvénytőkével rendelkeztek, a 10 legnagyobb bank érdekeltségei — a kettős számítások kiküszöbölésével — 628 részvénytársaságra terjedtek ki, mégpedig természetesen elsősorban a legnagyobbakra, úgyhogy a 10 legnagyobb bank az 1509 millió pengőnyi összes részvénytőkéből 970 milliót, vagyis 64%-ot ellenőrzött. A 970 millió bankok szerint úgy oszlott meg, hogy 190 társaságnál, amelyeknek összesen 402 millió volt az alaptőkéje, volt érdekelve a Magyar Általános Hitelbank, 158 társaságnál pedig, amelyek 290 millió alaptőkével rendelkeztek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Bár ezek között voltak olyan társaságok is, amelyekben mind a két nagybank érdekelve volt s amelyek így kétszeresen szerepelnek, annyi mégis kétségtelen, hogy a két legnagyobb magyar bank a válság küszöbén legalább 600 millió pengőnyi részvénytőkét tartott ellenőrzése alatt, az egész magyarországi részvénytőkének 40%-át!

A bankok térhódítását, a bank- és ipari tőkének: a fináncsőkének a megerősödését a háború utáni ideiglenes stabilizáció idején felmérhetjük abból, ha összehasonlítjuk a két legnagyobb bank 1910. évi és 1929. évi érdekeltségeit. 1910-ben a Hitelbank érdekeltségéhez összesen 38 részvénytársaság tartozott, 1929-ben 190; a Kereskedelmi Bank 1910-ben 40, 1929-ben 158 részvénytársaságnál volt érdekelve.¹⁷

¹⁷ Az 1910. évi adatokat Pach Zsigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet c. egyetemi jegyzetének 10. oldaláról vettem.

Az, hogy a külföldi tőke, mint láttuk, nagy szerepet játszott a hitel-ellátásban, természetesen megmutatkozott a magyarországi részvénytársaságok felett gyakorolt külföldi ellenőrzés fokozódásában is. A külföldi tőkésék részben közvetlenül is vállaltak érdekeltséget a magyarországi részvénytársaságoknál, de főként a magyarországi bankok útján, amely utóbbiak részvénytőkéjének jelentős része volt külföldi kézen, s azonkívül egy-egy iparvállalati érdekeltség megszerzésekor esetenként is bevontak külföldi érdekeltségeket, elsősorban bankokat. Itt nincs lehetőség arra, hogy a magyar nagybankok szövevényes külföldi kapcsolatait alaposabban ismertethessem. Csak vázlatosan említhetem meg, hogy a Magyar Általános Hitelbank hajdan az Österreichische Creditanstalt pesti fiókjából lett önálló intézetté és mindvégig igen szoros kapcsolatban maradt az utóbbival, s rajta keresztül a párizsi Rotschildokkal, a Banque de l'Union Parisienne-el, az Union Européenne Industrielle-el, továbbá a hamburgi Warburg und Co. bankkal; a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank legfontosabb kapcsolata az osztrák Wiener Bankverein-el és az abban érdekelt nyugati tőkésékkal. Továbbá közvetlenül, a részvényeinek jelentős részét birtokló J. P. Schroeder and Co. london—new-yorki bankházzal állottak fenn; az Angol-Magyar Bank angol érdekeltség volt (Anglo-International British Overseas Bank); angol és amerikai tőkésék ellenőrizték a Belvárosi Takarékpénztárt (Securities Corporation, London, Colvin and Co., New-York), úgyszintén a Magyar Általános Takarékpénztárt. (Hazard Brothers, London, Seligman-bankház, New-York) de az utóbbiban érdekelt volt az olasz Assicurazioni Generali is; olasz érdekeltség volt a Magyar-Olasz Bank (Banca Commerciale Italiana); főleg osztrák és svájci érdekeltség volt a Magyar Leszámtóló és Pénzváltó Bankban (Zentraleuropäische Länderbank és svájci tőkésék) és a Magyar Országos Takarékpénztárban (Niederösterreichische Eskomptegesellschaft és svájci tőkésék), míg a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban svájci és amerikai tőkés csoportok voltak érdekelve. Nem kell külön kiemelnem, hogy az osztrák tőkének a németországgal való szoros összefonódása következtében már a bankoknál is jelentős német befolyás is érvényesült; de ezen kívül a német tőkésék igen sok magyarországi vállalatban közvetlenül is érdekelve voltak. Ugyanígy az amerikai befolyás is sokkalta nagyobb volt, mint ahogyan az ebből a felsorolásból gondolható volna, tekintettel az amerikai tőkének az angol, francia, svájci és osztrák bankházakkal való szoros kapcsolatára.

Szintén Magos György számításai alapján vizsgálva a külföldi tőke magyarországi érdekeltségeit, az állapítható meg, hogy az 1929. év végén fennállott 3675 magyarországi részvénytársaság közül — a kettősszámítások kiküszöbölésével — 958-nál állott fenn kisebb-nagyobb, közvetlen, vagy magyar bankok útján közvetített külföldi érdekeltség, s ez a 958 társaság az összes magyarországi részvénytőkéből 1193 millió pengővel, vagyis 79%-kal rendelkezett. Így tehát jóformán minden jelentős részvénytársaságnál volt külföldi érdekeltség; hiszen még ennek a 958 társaságnak átlagos egyenkénti alaptőkéje 1,2

millió pengő volt, addig a többi részvénytársaság átlagában még tizedrész annyi sem volt az átlagos alaptőke.

A külföldi tőke közvetlen (a magyar bankok által közvetített másodfokú érdekeltség nélkül számított) érdekeltségvállalásaira vonatkozó adatok szerint (amelyekben az egyes részvénytársaságok többször is szerepelnek, ha több országbeli érdekeltség volt náluk kimutatható) az osztrák tőkésék 243 magyarországi részvénytársaságban voltak érdekelve, s e társaságok alaptőkéje 522 millió pengő volt; asvájciak 48 társaságban (253 millió pengő alaptőke), az amerikaiak 31 társaságban (198 millió pengő alaptőke), az angolok 62-ben (195 millió pengő alaptőke), a németek 103-ban (160 millió pengő alaptőke), a franciák 18-ban (125 millió pengő alaptőke), a csehszlovákok 51-ben (60 millió pengő alaptőke), az olaszok 15-ben (44 millió pengő alaptőke), a hollandok 17-ben (33 millió pengő alaptőke), a belgák 8-ban (19 millió pengő alaptőke), a svédok 7-ben (15 millió pengő alaptőke).

Igen jelentős volt tehát az a befolyás, amelyet a külföldi tőkésék részben közvetlenül, részben a magyarországi bankok útján gyakoroltak a magyar gazdasági életre. És természetes, hogy e befolyásuk alapján a profitok tekintélyes részét is maguknak sajátították ki, bár erre nézve nem rendelkezünk más számszerű adattal, mint a külföldnek fizetett kamatokra és osztalékokra vonatkozó már említett adatokkal, amelyek azonban kétségkívül mélyen a valóságos összegek alatt állnak. Egyrészt tudjuk jól, hogy a részvénytársaságok a tulajdonképpeni profitjuknak csak szerény töredékét vallották be mérlegeikben; másrészt a már említett adatok csak a nyilvánosan bevallott profitok *külföldre került* hányadára vonatkoznak, s nem foglalják magukban azokat az összegeket, amelyeket a külföldi tőkésék a profitjukból Magyarországon ruháztak be, ezzel is tovább növelve a magyar gazdasági életre gyakorolt befolyásukat.

Vannak adataink a *belföldi vezető finánciókések* erőviszonyairól is. Egy vizsgálat során, amely szintén az 1929. év végén fennállott 3675 magyarországi részvénytársaságra terjedt ki, az igazgatósági tagok névsorának elemzéséből megállapítható volt, hogy a legfontosabb 40 magyarországi finánciókés családnak összesen 123 tagja összesen 745 részvénytársasági igazgatósági tagsággal rendelkezett, s e tagságok birtokában összesen 473 magyarországi részvénytársaság felett gyakorolt döntő vagy legalábbis jelentős befolyást. Ezeknek a társaságoknak az összes alaptőkéje 1929-ben 881 millió pengő volt, az akkori összes részvénytőkének 52%-a. Éppúgy, mint a bankok és a külföldi tőke által ellenőrzött részvénytársaságoknál láttuk, itt is a legnagyobb vállalatokról van szó; a fenti 473 társaságnál az alaptőke átlagos összege 1,9 millió pengő volt, az összes többiekénél épp ennek a tizedrésze. Vagyis, akár a magyar nagybankok, akár a külföldi tőke, akár a legnagyobb magyarországi finánciókés családok érdekeltségeit vizsgáljuk, nagyjából ugyanazokra a részvénytársaságokra bukkanunk. A koncentráció messzemenő előrehaladását jelzik ezek a számok. A magyar

bankok érdekeltségéhez az összes részvénytársaságoknak számszerint 17%-a tartozott, de az alaptőkéjüknek 64%-a; a külföldi érdekkörbe tartozó részvénytársaságok számszerint 26%-ot, alaptőke szerint azonban 79%-ot képviseltek, végül a 40 legnagyobb magyarországi finánciókés család érdekkörébe a részvénytársaságok számának csak alig 13%-a, alaptőkéjüknek azonban 52%-a tartozott. Óriási gazdasági hatalom összpontosult tehát maroknyi ember kezében, amit kiegészített, hogy tulajdonukban volt még 65 000 katasztrális hold mezőgazdasági terület, s azonfelül személyi bérlet alakjában vagy az általuk ellenőrzött földbérlő részvénytársaságok útján is jelentős mezőgazdasági terület felett rendelkeztek.

Ha a *személyi* — helyesebben *családi* — *koncentráció* mértékét kutatva felfelé haladunk a piramis csúcsa felé, még nagyobb koncentrációt találunk. A 40 család közül a leghatalmasabb 12,263 olyan részvénytársaságot irányított, amelyeknek az alaptőkéje 692 millió pengő volt, az összes magyar részvénytársasági tőkének 46%-a. (Itt már több, mint 2,5 millió esett egy társaságra.) A legelső 7 család pedig egymaga 212 részvénytársaságot irányított, 483 millió pengő alaptőkével, vagyis a magyar részvényvagyonnak majdnem 30%-át. Ez a 7 család egyenként a következő összegű részvényvagyon ellenőrizte: Ullman-család 128 millió, Weiss Manfréd-Kornfeld-család 97 millió, Vidacs-család 89 millió, Fleissig-család 81 millió, Weiss Fülöp családja 74 millió, Kohner-család 60 millió, Fellner-család 55 millió.

Természetesen az »ellenőrzés« fogalma esetenként változó tartalmat takar. Sok családnál a részvények egészben vagy túlnyomórészen ténylegesen a családtagok tulajdonában voltak. Másutt a részvényeknek csak kisebb része volt az övék; de jól tudjuk, hogy a tőkés részvénytársaságokban nagyon gyakran egy erős minoritás birtokosa ragadja magához a hatalmat, különösen, ha meg tud egyezni más, nagyobb pakett-tulajdonosokkal, (akik persze szintén a családok tagjaiból kerültek ki!) vagy az adminisztratív vezetőséggel, amely szintén a családok tagjaiból vagy bizalmi embereiből került ki. Sőt sokszor nem is kellett részvénytulajdon a tényleges hatalom birtoklásához, anélkül is biztosította azt a vezérigazgatói vagy ügyvezető elnöki állással járó tájékozottság és a külföldi patrónusokhoz fűződő bizalmi kapcsolat. Természetes, hogy a magyar finánciókészeknek osztozniok kellett a profiton a külföldiekkel és a legfontosabb kérdésekben gyakran kellett elfogadniok azok »tanácsait«, azonban így is óriási hatalom volt a birtokukban. Némelyik család érdekeltségei szinte az egész magyar gazdasági életet átszőtték. Ullmanék a Hitelbankon kívül a villamos áramtermelés és -elosztásban, a községi és építőipari vállalatokban, a nehéziparban, a papirosiparban, az élelmezési és a vegyészeti iparban gyakoroltak jelentős vállalatok felett ellenőrzést, a Weiss Manfréd- és a velük összeházasodott Kornfeld-család a nehéziparon kívül az élelmezési ipar egyik legnagyobb érdekeltségét is irányította, de nagyon jelentős érdekeltségük volt az építőipari, közlekedési és községi vállalatokban is, voltak vegyészeti, textil-, fa-, papirosipari

érdekeltségeik is. Vidáék a MÁK szénbányáit, a cement-, mész-, kerámiai- és üvegipart irányították stb.

*

Ezekben kíséreltem meg képet adni a világgazdasági válságot megelőző magyar pénzügyi fejlődésről, valutáris, államháztartási, hitelszervezeti szempontból és a magyarországi finánctóke helyzetéről. Egyenként követtük a fejlődésnek azokat az irányait, amelyek a válsághoz, majd azon belül az 1931. évi pénz- és hitelválság kitöréséhez vezettek.

Láttuk, Magyarországnak sohasem sikerült aranyvalutát teremtenie magának; a jegybank-statutumában kilátásba helyezett »törvényes rendezés« a bankjegyek aranyraválthatóságáról sohasem történt meg. A pengő, stabilitásának négy és fél éve alatt is csak »aranymagvaluta«, illetőleg »aranydevizavaluta« volt, amely rövid életű stabilitását annak köszönhette, hogy az országba beáramló külföldi kölcsönök mindig lehetővé tették a jegybank számára a passzív kereskedelmi mérleg ellensúlyozására szükséges arany és devizák megszerzését. Természetes volt tehát, hogy ez a stabilitás csak addig tarthatott, amíg a kölcsönök beáramlása. Ezek összege 1931-ig meghaladta az ország egyévi nemzeti jövedelmét, s összetételük lejárati szempontjából igen kedvezőtlen volt. A valutacsőd tehát bármikor bekövetkezett a rövid- és középlejratú hitelek nagyobb arányú felmondása esetén.

A könnyelműen, felelőtlenül vezetett államháztartást a bürokraták egészségtelenül nagy számának és a hatalmas erőszakszervezetnek a fenntartása terhelte. »Dologi kiadásai« is részint ezzel voltak kapcsolatosak, részint pedig a tőkéseknek és a földbirtokosoknak nyújtott, »kölcsönöknek« nevezett ajándékokra mentek. Az államháztartás túlméretezett volt a lakosság teherviselő képességéhez viszonyítva, viszont — természetesen — kiadásai sohasem szolgálták azt a célt, hogy akár az állam saját gazdasági jövedelmi forrásait bővítsék, akár a lakosság jövőbeli teherviselő képességét javítsák. A válság alatti, rendkívül összeszűkült jövedelmek mellett a közterhek, amelyeket változatlan színvonalon igyekeztek fenntartani, most már valóban elviselhetetlen súllyal neheztedek az adózókra, különösen a parasztságra és a középrétegekre; az egyenesadóbevétel változatlan kivetés ellenére csökkent, a közvetett adók pedig — amelyeknek igen nagy, 70%-ig menő súlya volt az állam és a közületek bevételeiben — az összezsugorodott bel- és külkereskedelmi forgalom arányában estek vissza.

Így 1931-ig odáig jutott az ország, hogy nemcsak valutacsőd, hanem államcsőd is fenyegette.

*

1931 világszerte a gazdasági válság elmélyülésének az éve volt. Az ipari termelés tovább esett, s az árak, amelyek 1929-ben és 1930-ban még aránylag kis mértékben csökkentek, most meredekebben kezdtek zuhanni és sehol sem mutat-

kozott kilátás arra, hogy ez a folyamat belátható időn belül megszűnik. Ebben a helyzetben a rövid- és középlejártatú hitelezők, akik egy évvel azelőtt még sok esetben azt látták érdekükben állónak, hogy adósaikat kiméljék, termelő-képességüket fenntartsák pénzüik megmentése reményében, most már teljes erővel kezdték szorgalmazni a visszafizetést és nem voltak hajlandók újabb hiteleket nyújtani. Láttuk már a bevezetésben, hogy a két legnagyobb hitelező ország tőkeexportja az 1930. évi 1356 millió dollárról 1931-ben 300 millióra, 1932-ben 30 millióra csökkent.

Különösen súlyossá vált 1931-ben a helyzet Németországban, amihez hozzájárult, hogy ennek az országnak igen súlyos jóvátételi fizetéseket is kellett volna teljesítenie. A győztes imperialista hatalmak között a huszas évek alatt mutatkozó ellentétek egyik tényezője éppen a német jóvátétel volt. A német jóvátételi fizetések túlnyomórészt Franciaországot illették, amely így ragaszkodott azok könyörtelen behajtásához. Ezzel szemben az angolszászok, különösen pedig az amerikai nagytőkések, Németország javára igyekeztek kiharcolni fizetési kedvezményeket. Amerikának ekkor már a német prosperitás állott érdekében, mert csak így hozhatták meg az ott elhelyezett hatalmas amerikai tőkék a maximális profitot.

A nemzetközi hitelpiac feszültsége következtében Németországban már 1931 tavaszán súlyos nehézségek jelentkeztek. Ismét Amerika lépett fel Németország patrónusaként: június közepén Hoover akkori elnök azt javasolta: adjanak Németországnak egyéves moratóriumot a jóvátételi fizetésekre. A javaslat persze Franciaország makacs ellenállásába ütközött, s a sokáig húzódo tárgyalások csak még jobban növelték a hitelezők bizalmatlanságát. Így azután néhány hét alatt annyi külföldi hitelt vontak ki Németországból, hogy az így transzferált összeg a többszöröse volt annak, amire Hoover elnök egyéves moratóriumot akart biztosítani. A német jegybank arany- és devizakészlete csaknem teljesen elolvadt, a legnagyobb német bankok fizetéseképtelenné váltak, végre 1931 július 13-án a német kormány kétnapos bankzárlatot rendelt el és bezárta az értékpapírtőzsdét.

Július 13-án este érkezett ez a hír Budapestre, ahol a helyzet természetesen már szintén hónapok óta igen feszült volt. A külföldi hitelek felmondása itt is nagyarányú volt. Az 1931-es »kritikus nyarat« megelőző hónapoknak magyar pénzügyi szempontból is igen fontos eseménye volt a bécsi Österreichische Creditanstalt bukása. Ez az intézet 1931 május elején nyílt fizetéseképtelenséget jelentett be. Ezzel természetesen maga után rántotta Rotschildék magyarországi érdekeltiségét: a Magyar Általános Hitelbankot is. Mint már kimutattam, a hitelbank volt a legnagyobb ipari érdekeltiséggel rendelkező magyar pénzintézet. Az ipar jelentős része került így akut hitelellátási nehézségek közé. A kormány ekkor az államnak a Nemzeti Banknál fennálló követeléséből 40 millió pengő »átmeneti« kölcsönt nyújtott a Hitelbanknak.¹⁸ Ezzel az állam-

¹⁸ OL. PM. res. 1931—331., 1933—230., 1937—209.

háztartás csaknem teljesen kimerítette azonnal mozgósítható tartalékait, mert míg 1930 végén még 66,8 millió volt a jegybanknál fennálló követelése, 1931 júliusban 12 millió pengőre csökkent. A különbözet legnagyobb részét tehát a Hitelbanknak »kölcsonőzték«.¹⁹

Még súlyosabb volt a külföldi hitelek visszavonásának a hatása valutáris szempontból. A Nemzeti Bank május 1 és július 13 között 200 millió pengő értékű devizát és aranyat fizetett ki. Ebben persze nemcsak a külföldi hitelek felmondásának volt része. Ellentétben 1930 megfelelő időszakával, 1931 első felében a külkereskedelmi mérleg ismét passzív volt. Ezenkívül a nemzetközi hitelválság kiéleződése és a magyarországi valutacsőd mind fenyegetőbbé válása a pengőtől való menekülésre ösztönzött. Vállalatok és magánosok igyekeztek betétjeiket a bankokból kivonni, aztán aranyra, valutára vagy devizára váltani, s jelentős részben külföldre is menekíteni. Mivel az érc- és devizakészlet 1931 április végén összesen csak 173 millió pengő értékű volt, ennek az igénybevételek csak úgy lehetett eleget tenni, hogy a Nemzeti Bank »gyorssegélyt« vett fel, előbb a német jegybanktól 5 millió dollár értékben, majd a baseli Nemzetközi Fizetések Bankjától —, amely számos tőkés ország jegybankjának ilyen »kooperációs« segítségnyújtásra alapított közös intézete volt — 21 millió dollárt és 1 millió fontsterlinget. Így mintegy 170 millió pengő értékű devizához jutott, s ily módon elérte azt, hogy az arany- és devizakészlet csak lassan morzsolódott le. 1931 május végéig 148, július végéig 135 millióra. A fedezeti arány ekkor esett először 40% alá; július végén már csak 28%-os volt.

A Magyar Nemzeti Bank az említett gyorskölcsonőket abban a reményben vette fel, hogy a kormány rövidesen megkapja azt a 7 millió fontsterling rövidlejáratú hitelt, amelyre egy külföldi hitelezőcsoport már határozott ígéretet tett; ennek a devizahozamából kellett volna a jegybankkölcsonőket vagy legalább nagyrészüket visszafizetni.

A németországi helyzet súlyosbodása miatt azonban a pénzcsoport húzta a tárgyalásokat, majd végleg elállt a kölcsöntől.

Ez volt a helyzet július 13-án, amikor a berlini hírek beérkezése után a magyar kormány éjszakai minisztertanácson elhatározta, hogy július 14, 15 és 16-ra »bankszünapokat« rendel el (ebben egyébként a német példán kívül a baseli Nemzetközi Fizetések Bankja »tanácsát« is követte).

Természetes, hogy a »szünapok« elteltével nem állt vissza a normális helyzet. Valójában soha többé nem állt vissza. Július 13-át kell tekintenünk Magyarországon éppúgy, mint Németországban a pénz- és hitelválság nyílt kitörése napjának, amely után sorozatos rendkívüli intézkedések hozták meg azt a »meg-

¹⁹ A magyar finánciókés 1933-ban, majd 1937-ben halasztást kértek és kaptak a kölcsön visszafizetésére. Későbbi feljegyzés a kölcsönről eddig nem került elő; de ebből kétségtelen, hogyha később talán vissza is fizette a Hitelbank, ez a visszafizetés már csak az 1938-as »milliárdos program« után rohamosan romló pénzben történhetett meg.

oldást«, amelyet Magyarország a bevezetésünkben már említett két alternatíva (nyílt devalváció vagy a külföldi fizetések megtagadása és kötött devizagazdálkodás) közül választott.

Az első (július 17-én érvénybelépett) intézkedés a *betétkifizetések korlátozása* volt. Elrendelték, hogy július 23-ig a takaré- és folyószámlabetéteknek legfeljebb 5%-át, de összesen legfeljebb 1000 pengőt szabad kifizetni (néhány kivétellel munkabér-, lakbér-, adófizetés, anyagbeszerzés eseteire). A zárlatot egy következő rendelet változatlan formában július 30-ig hosszabbította meg, egy harmadik pedig augusztus 14-ig, de ekkor már újabb 5% (összesen tehát július 17-től kezdve 10%) volt kivethető.

A betételvonás a négy hét alatt ennél lényegesen nagyobb volt. Mint az egykorú polgári szemtanú írja, a korlátozás »érthető idegességet keltett a betevők-nél, amelyet még ellenőrizhetetlen híresztelések is növeltek. Ezért mindenki »legitim« ürügyeket konstruált, hogy a betétjéhez hozzájuthasson. Sokan betétkönyveiket engedménnyel átruházták olyanokra, akiknek megvolt a »legitim« alapjuk a 10%-on felüli betétkifizetéshez, vagy legalább ürügyet tudtak ehhez találni... Amellett a kivételezettek körét napról-napra újabb rendeletekkel kellett bővíteni, nehogy a gazdasági élet megálljon.«²⁰

Augusztus 17-tel lépett életbe a betétforgalom új rendje, amely szerint a betéteket háromnapos felmondással ki lehetett venni; ez a rend állott fenn október 1-ig, amikor minden ilyen korlátozás megszűnt.

Egy másik, szintén a betétzárlattal egyidejűen július 17-tel életbelépett rendelkezés *hitelkorlátozást* is léptetett életbe: kimondotta, hogy a pénzügyi intézetek hitelt csak ugyanazokra a célokra nyújthatnak, amelyek 5%-on felüli betétfelvételre jogosítanak. Ez a korlátozás azonban csak augusztus 14-ig volt érvényben.

A belföldi hitelügyek terén megemlítendő még az 1931 augusztus 16-án életbelépett *aranypengő-rendelet*, amely a pengőre szóló tartozások értékállóságát lett volna hivatva biztosítani. A rendelet szerint az »aranypengő-klausulával« kötött ügyletekből folyó tartozásokat szintén pengőbankjegyekben kell ugyan kiegyenlíteni, azonban oly módon, hogy a pengő törvényes aranyparitását kell a hitelezőnek a mindenkori londoni kifizetés alapulvételével pengőbankjegyekben megkapnia. A rendelet szerint minden augusztus 15 előtti tartozást aranypengőre szólónak kell tekinteni, a későbbiek pedig akkor, ha a felek ezt kikötötték; továbbá, hogy az aranypengőnek pengőbankjegyekben kifejezett árfolyamait a szükséghez képest fogja közhírré tenni a pénzügyminiszter, s amíg ilyen közlés nem történik, az aranypengőt egy pengőnek kell tekinteni.

Az egykorú sajtó sokat fecsegett az aranypengő-rendelet »megnyugtató« hatásáról. Valójában ilyen hatást csak teljesen tájékozatlanokra tehetett; egyébként látni kellett, hogyha egyszer nagyobb arányokban megindul az

²⁰ Kresz Géza cikke. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1931. 301. old.

infláció, ilyen »kétváltás rendszer« tarthatatlan lenne. Nem az aranypengő-rendelet »nyugtatta meg« az embereket, hanem elsősorban az, hogy a vezető köröknek sikerült rálépniök a pénzügyi válságból kivezető, már említett kétféle burzsoá út egyikére, a külföldi adósságfizetés beszüntetésére és a kötött devizagazdálkodásra, s hogy a még említendő, a tizenkettedik órában kapott külföldi kölcsön devizahozamával a Jegybank úgyahogy rendbe tudta hozni zavaros helyzetét.

Egyébként az aranypengő-rendelet alkalmazására sohasem került sor; papiroson továbbra is fennmaradt az első rendelkezés, mely szerint »aranypengő egyenlő pengővel«, mert a pénzügyminiszter sohasem tett közzé árfolyamváltást; így az aranypengő-rendelet nem is szolgáltatott jogalapot árfolyamváltáshoz. Egyébként arra, hogy az egész elképzelés életképtelen voltát nyilvánosan bevallják, már csak azért sem volt szükség, mert egy hónappal később a fontsterling, amelyhez arendelet gyakorlatilag hozzákapcsolta a pengő árfolyamát, elvált az aranyalaptól.

Mint már említettem, ugyanakkor, amikor az aranypengő-rendeletet fogalmazták (augusztus 14-én), sikerült Párizsban egy főleg francia érdekeltségű pénzcsoporttal megállapodni egy 5 millió fontsterlinges másfél évre szóló kölcsönben.²¹

A kölcsön segítségével — amely egyébként a két világháború között a magyar állam utolsó külföldi kölcsöne volt — megtörténhetett a korábbi, már említett kölcsönök rendezése és így a jegybanknak megmaradt mintegy 130 milliónyi arany- és devizakészlete, amely a későbbiek folyamán már csak lassan csökkent tovább, 1933 végéig 100 millió körüli összegre.

Utoljára hagytam az 1931 nyári pénzügyi intézkedések közül a legfontosabbnak: a *kötött devizagazdálkodás* bevezetésének az ismertetését. Ennek kezdete szintén 1931 július 17-re nyúlik vissza, amikor elrendelték, hogy külföldi fizetőeszközökben történő fizetéseket csak a Magyar Nemzeti Bank útján, vagy annak engedélyével lehet teljesíteni, pengőt külföldi fizetőeszközre váltani szintén csak így szabad. Feljogosította továbbá arendelet a Nemzeti Bankot, hogy a külföldi fizetőeszközökben teljesítendő fizetéseket, továbbá pengőnek külföldi fizetőeszközre való átváltását felfüggeszthesse; a magánadósok ilyen intézkedés esetén arendelet szerint nem estek késedelembe, ha a fizetést ilyen intézkedés miatt nem teljesíthették. Valamivel később elrendelték a külfölddel szemben fennálló tartozások kötelező bejelentését, majd a külföldi fizetőeszközök, értékpapírok és a külfölddel szemben fennálló követelések bejelentését, s ezeknek a Magyar Nemzeti Bank részére történő kötelező felajánlását.

A külkereskedelem vonatkozásában gyakorlatilag a legfontosabb változás az volt, hogy ezentúl a határon át árut kivinni vagy külföldről behozni

²¹ Ebből a magyar bankok másfél milliót vettek át; a franciákon kívül kisebb részben svájci, holland és olasz bankok vettek részt, míg az angolok az akkor már súlyos angliai pénzügyi helyzet miatt távol maradtak.

csak akkor lehetett, ha felmutatták a Nemzeti Bank igazolását arról, hogy az exportőr kötelezettséget vállalt a kivitt áruért kapott külföldi fizetőeszköz beszolgáltatására, illetőleg, hogy az importőrnek a Nemzeti Bank kilátásba helyezte a behozott áruért fizetendő külföldi fizetőeszköz rendelkezésre bocsátását.

Messze vezetne, ha a kötött devizagazdálkodási rendelkezéseknek minden részletét és kihatását ismertetném. Csak arra vállalkozhatom, hogy röviden kiemeljem a legfontosabbakat.

Ezek közül az első, hogy a pengő megszűnt külföldön szabadon forgó, egységesen értékelhető fizetési eszköz lenni. Belső és külső értékelése jelentősen elvált egymástól; a hivatalos valuta egyenértéke és belső vásárlóereje közötti rés csak azért nem lett mindjárt szembetűnő, mert az 1932—1933. évek további nagyarányú, a belföldi agrár- és kisebb részben az ipari árakat is magával rántó árzuhanása takarta azt el. Külsőleg fenntartották azt a fikciót, hogy a pengő egy aranypengőt ér. A külfölddel való érintkezésben azonban különféle valutafelárak érvényesültek, amelyek — bár áruk és országok szerint igen különbözőek voltak — állandóan növekedtek, míg aztán 1935-ben — a szabad devizákat illetően — egységes felárrá alakultak, amely 51—53% volt, s így a pengő kereken 33%-os elértéktelenedésének nyílt bevallását jelentette.

A következő fontos tény, hogy 1931 nyarán Magyarország egyoldalúan megszüntette a külfölddel szemben fennálló állami tartozások visszafizetését, s az említett korlátozásokkal a magánosok számára is megtiltotta azt. Azok a tárgyalások, amelyeket előbb a magánbankok, majd 1931 november végétől kezdve az e célra megalakított Külföldi Hitelek Országos Bizottsága a külföldi hitelezőkkel folytattak a »hitelrögzítésre« (Stillhalte) vonatkozó megállapodások céljából, már csak a tényleges helyzetet legalizálták. Az első ilyen tárgyalásokon még arról volt szó, hogyha a tőketartozások devizában való fizetését fel is függesztik, a kamatokat devizában továbbra is fizetni fogják. Csakhamar kiderült azonban, hogy a Nemzeti Bank a kamatok transzferálásához szükséges külföldi fizetési eszközökkel sem rendelkezett és így a kormány 1931 december 22-én teljes »transzfermoratóriumot« rendelt el, azaz most már hivatalosan is beszüntette a külföldi értékekre szóló állami, közületi és magánadósságok szolgálatát. A magyarországi adósnak az esedékes tartozások és kamatok pengő-ellenértékét a Nemzeti Bank által kezelt »Külföldi Hitelezők Alapjába« kellett befizetniök, ha hitelezőjükkel nem kötöttek más megállapodást. Hasonló rendelkezéseket hoztak a rövidlejáratú adósságokra vonatkozólag is és a transzfermoratóriumot apró módosításokkal a továbbiakban is évről-évre megújították.

A transzfermoratórium, vagyis az a tény, hogy a magyar állam a külföldi hitelezők felé megtagadta a fizetéseket és a magánadósnak is megtiltotta a fizetést: a magángazdaság oldalán is igen jelentős volt. Számos magyarországi tőkés vállalat — köztük igen jelentősek is — ennek a rendelkezésnek köszön-

hette, hogy megmenekült a nyílt csődtől. E nélkül a csőd a magángazdaság oldalán is bekövetkezett volna. Valamely tőkés vállalat nem kerül feltétlenül csődbe azért, mert tartozásainak összege meghaladja vagyonát. Előfordulhat, hogy tartozásai nagyobbak a vagyonánál és mégis elkerülheti a csődöt, ha eleget tud tenni mindenkor esedékes fizetéseinek. Viszont, hiába fedezi a vagyona többszörösen is az adósságait, mégis csődbe jut, ha esedékes fizetéseit nem tudja teljesíteni és nem kap haladékat. A magyarországi tőkések külföldi eladósodásának azonban éppen az volt egyik legjellemzőbb mozzanata, hogy nemcsak a hosszúlejáratú, hanem a rövidlejáratú kölcsönök jelentős részét is állótőkeként használták fel, vagyis berendezéseket, gépeket, tehát rövid időn belül pénzzé nem tehető termékeket vettek rajta. Ebben egyébként nem álltak egyedül: rövidlejáratú kölcsönök immobil befektetése a válságot megelőző években általános gyakorlattá vált Európában, és bajokat csak akkor okozott, amikor a kölcsönök megújítása kezdett nehézségekbe ütközni.

Így a legtöbb vállalat még akkor sem tudta volna külföldi hitelezőit kielégíteni, ha a Magyar Nemzeti Banktól megkaphatta volna a szükséges külföldi fizetőeszközöket, mert az összeg pengőben sem állt rendelkezésére.

Idővel ezt a helyzetet úgy rendezték, hogy az adósoknak pengőben kellett az esedékes befizetéseket a Külföldi Hitelek Alapjába befizetniök, ahonnan a külföldi hitelezők ugyancsak pengőben vehettek fel összegeket, kizárólag belső felhasználásra. Ez a külföldi tőkebehatolás további útját egyengette, mert ezekből a pénzekből a külföldi tőkés újabb magyar vállalatoknál vállaltatott érdekeltséget, vagypedig az adós vállalatnál meglévő érdekeltségét növelhette.

A külföldi hitelek kamatszolgálatát és — részben — minimális tőketörlesztését a továbbiakban újabb megállapodások szabályozták: az e címen az országból kikerülő összegek azonban nem voltak jelentősek.

A külkereskedelem oldalán döntő jelentősége annak volt, hogy a kötött devizagazdálkodás bevezetésétől kezdve minden külkereskedelmi forgalom a Magyar Nemzeti Bank engedélyétől függött. A bank így diktatori hatalomhoz jutott egy olyan területen, amelyre azelőtt lényegében nem volt közvetlen befolyása, s ahol nem is voltak gyakorlati tapasztalatai. A külkereskedelemben sok zűrzavart és kárt okozott ez és csak jóval később — 1934 vége felé — sikerült úgyahogy egységet teremteni a forgalom irányításában, amelyet ezentúl a külügyminisztérium, az érdekelt gazdasági tárcák és a Nemzeti Bank képviselőiből alakított bizottság látott el. Az egyes tárcák által képviselt, magukban is igen különféle rétegérdekek és a jegybanknak a nemzetközi finánciókésékek érdekeihez igazodó politikája között azonban állandóan voltak súrlódások.

Ezentúl az árucserreforgalmon kívül a vele kapcsolatos fizetési forgalmat is államközi egyezményekkel kellett szabályozni, különösen az olyan országokkal, amelyek maguk is kötött devizagazdálkodást vezettek be, s amelyekre a magyar külkereskedelmi forgalomnak 70—75%-a esett. Az ilyen forgalom kötött szám-

lákön bonyolódott le, ami nagymértékben csökkentette a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyöket, hiszen a cserénél ezentúl mindig csak két ország állt egymással szemben. Különösen élesen mutatkozott ez a Német- és Olaszországgal folytatott árucserében, ahol mindinkább az volt az irányzat, hogy a nagy használati értéket jelentő magyar élelmiszerekért és nyersanyagokért könnyen nélkülözhető fogyasztási iparcikkeket kellett behozni, mert mászt ezek az országok szállítani nem tudtak. Később, német viszonylatban, még ennek ellenére is hatalmas magyar követelések keletkeztek, vagyis Magyarország tulajdonképpen ingyenes szállításokat teljesített.

*

Csak vázlatosan tekintetem át az 1931-es év magyarországi pénzügyi eseményeit. Nem tértem ki külön az *államháztartás* helyzetére, amely az egyenes és fogyasztási adókulcsok emelésével, rendkívüli adók bevezetésével hiába igyekezett ellensúlyozni a bevételek nagyarányú csökkenését, de nem tudta ezt ellensúlyozni a közalkalmazottak létszám- és fizetésescsökkentésével sem, különösen, mivel a bizonytalan politikai helyzetben nem volt tanácsos a meglévő erőszakapparátus gyengítése. Nem térhettem ki külön a mezőgazdasági adósságok helyzetére sem, amelyeknek a »rendezésére« nagyon későn, csak 1932 vége felé szánta el magát a kormány, s így az addig eltelt idő alatt kimondhatatlan nyomorúságba döntötték a dolgozó parasztságot. De így is sikerült talán érzékeltetnem az 1931-es pénz- és hitelválságnak, mint fordulópontnak a jelentőségét.

*

Az ellenforradalmi rendszer egész történetében a legnagyobb jelentőségű időszak az 1929—1933. évi válság. De ezen belül is az 1931-es év a döntő fordulópont. Ebben az évben nemcsak az vált nyilvánvalóvá, hogy a fináncsőke hiába késleltette két évvel a válság pénzügyi térre való áterjedését, hanem az is, hogy az ideiglenes stabilizáció időszaka alatt folytatott taktikáját újjal kellett felcserélnie, hogy uralmát fenntarthassa. A pusztító termelési válság, a nyomában járó munkanélküliség és nyomor, a fenyegető államcsőd, a pénz- és hitelrendszer megingása fokozta a tömegek elkeseredését, s 1931 nyarán forradalmi izgalom hullámmzott végig az országon. Taktikát kellett tehát változtatni.

Letűnt a tízéves Bethlen-időszak, hogy rövid átmenet után helyet adjon a Gömbös-kurzusnak, s ugyanígy adta át lassan a helyét az angol orientáció — átmeneti francia orientáció után — a németnek, a könnyelmű, fényűző, luxusépítkezéseket végeztető bürokrácia az ágyúöntő, de ebből is jól megélő bürokráciának, a befelé hangos, kifelé óvatosabb revizionizmus a kardcsörtető imperializmusnak, a fináncsőke uralmát éppen csak illendőségből takargató liberális jelszavak a »népi«, fasiszta, a tőke ellen mennydörgő demagógiának,

az aranyvaluta illúziója, a burkolt, majd nyílt valutarontásnak, a defláció az inflációnak, a »szabadkereskedelem« a »kötött gazdálkodásnak« és így tovább. E jelenségek, ha nem is minden téren egyszerre, egyforma erősséggel és nyíltsággal, de mégis félreismerhetetlenül jelentkeznek.

*

A pénz- és hitelválság ismertetett lefolyása minden addiginál nagyobb mértékben súlyosbította a dolgozó nép helyzetét. Elsősorban a pénzügyi, az államháztartási és a hitelpolitikai eszközökkel sikerült elérnie a fináncsőkének a terhek áthárítását, azt, hogy a válság alatt az ipari munkabérkeresetek reálértékét, az egész munkásosztályt nézve, a válság előtti színvonalnak 57%-ára, a dolgozó parasztság pénzbevételének reálértékét 50%-ra, a mezőgazdasági munkáskereseteket ennél is kevesebbre csökkentették, mert a munkáskeresetek és a terményárak hatalmas arányú esése, a negyedmilliós ipari, félmilliós mezőgazdasági és legalább 40 000 főnyi értelmiségi munkanélküliség idején az elsőrendű fogyasztási cikkek árai csak kismértékben estek vissza. A pénzügyi és hitelpolitika eredménye volt, hogy a nagy iparvállalatok a pénz- és hitelválság gyors lezajlása után, a betétállomány erős megcsappanása ellenére is, annyi hitelhez juthattak a jegybank visszleszámítolási keretének emelése révén, amire támaszkodva képesek voltak termékeik árát szilárdan tartani, s e hitelek magas kamatterhét is a dolgozókra hárítani; másrészt rendkívüli adóemelésekkel biztosította a fasiszta államapparátusnak, a nyílt terror eszközeinek a fenntartását, aminek a költségeit megint csak az elnyomott, kizsákmányolt dolgozó néppel fizették meg.

A pénz- és hitelválságból a tőkés aránylag hamar kilábaltak; a dolgozók szempontjából azonban tartósak voltak a következményei. Az ipari bérek, a parasztság jövedelme és másfelől az általuk fizetendő árak közötti aránytalanság nemcsak nem csökkent, hanem még 1933 után is tovább nőtt, egészen 1935-ig; a bérek és paraszti jövedelmek csak ekkor érték el a mélypontot, amikor pedig az ipari árak emelkedése már régen megindult, s 1936-ban is alig javult a helyzet. Ugyanígy tartósak maradtak a pénz- és hitelválság »rendkívüli« adóemelései is. Ami nem is lehetett másként, hiszen tartós maradt a terror, az elnyomás is, aminek a költségeit fedezni kellett. Lényegében tehát a válság döntően irányt szabott a dolgozó tömegek helyzetének egészen addig, amíg 1937 második felében az újabb válsággal, majd ennek nyomán a nyílt militarizálással, a fokozott háborús előkészületekkel és végül a háborúbalépéssel újabb, minden addiginál több szenvedést, de egyben végleges felszabadulást hozó korszak kezdődött a dolgozó magyar nép életében.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KÁDÁR IVÁN

A kapitalizmus kizsákmányoló voltát, a munkásosztály helyzetének tartóhatatlanságát és új, szocialista társadalom létrejöttének szükségszerűségét világosan mutatja a munkásosztály relatív és abszolút elnyomódása. Ez különös élességgel mutatkozik meg a válságok idején.

Egy rövid hozzászólásnak természetesen nem lehet a célja, hogy az 1929—33-as válság magyarországi problémáit ilyen vonatkozásban tárgyalja. Ezért csak arra szeretnék szorítkozni, hogy néhány adalékot felvessek ezzel kapcsolatban.

Nézzük először a *relatív elnyomódás* kérdését. A munkásosztály relatív elnyomódásának vizsgálatánál a tőkésosztály helyzetéhez viszonyítjuk elnyomódását. A két osztály közötti távolságnak az osztályharc szempontjából igen nagy a jelentősége. Az elnyomottak százszorosán érzik kizsákmányoltságukat az uralkodó osztályok fényűzése láttán. A relatív elnyomódást legjobban a nemzeti jövedelemből a munkásosztályra eső, egyre csökkenő részesedés alapján lehet kimutatni. A burzsoa statisztikának persze nem állott érdekében kimutatni, hogy milyen nagy mértékben csökken a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből. Azonban még a meghamisított, egymásnak ellentmondó burzsoa adatokból is lehet bizonyos következtetéseket levonni. Így pl. az egyik ilyen kimutatás szerint 1930-ban a fejenkénti nemzeti jövedelem évi 586 pengő (Közgazdasági Szemle, 1930. 595. oldal). Ehhez a számhoz persze a szerző jellegzetes burzsoa módszerekkel jutott, mivel átlagosan számította a munkások és tőkések részesedését a nemzeti jövedelemből. Egy másik burzsoa közgazdász viszont ezt írja: »A nemzeti jövedelmet szolgáltató... 7 millió emberre, amely számból csaknem 5 millió az agrárlakosságra esik — nem jut több a nemzeti jövedelemből, mint évi 1500 millió pengő, vagyis egy főre nem lehet a termelő rétegnél többet számítani, mint kereken évi 215 pengő jövedelmet, ami havi 18 pengőnek, vagyis napi 60 fillérnek felel meg«. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az illető burzsoa statisztikus a nemzeti jövedelmet szolgáltatók közé a gyárigazgatókat is besorolta.

A nemzeti jövedelem elosztására közvetett módon tudunk következtetni, ha egybevetjük a munkásoknak kifizetett bér és természetbeni járandóság alakulását és a termelési érték alakulását.

A termelési érték alakulása
a gyáripárban

A munkásoknak kifizetett bér
és természetbeni járandóság
alakulása a gyáripárban

1929	100	100
1930	86,9	86,0
1931	71,8	71,8
1932	63,6	58,0
1933	61,5	57,7
1934	68,2	63,7

(Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.)

A munkásoknak kifizetett bér és természetbeni járandóság tehát jobban csökken, mint a termelés értéke. A nemzeti jövedelemből tehát aránytalanul kisebb rész jutott a munkásosztálynak.

Ugyanezt a folyamatot tükrözi más oldalról, ha a munkabérek nagyarányú csökkenését, a fokozódó murkarétküliséget szembeállítjuk a monopoltőkések maximális profitjával. A tőkések profitjuk növelése érdekében fokozták a murkások kizsákmányolását. Molnár Erik elvtárs számításai szerint az érték-többletráta 1928-ban 158% volt, míg pl. 1930-ban 184%. (Társadalmi Szemle. 1932. 455. oldal.).

Nem hiába írta az »Új Gazda« című burzsoá folyóirat meglegedetten 1930-ban: »...a banknyereségek nem csökkentek a tavalyi dekonjunktúra évében sem«. A monopoltőkések a maximális profitot a válság alatt is biztosították a maguk számára. Így pl. a pécsi Első Dunagőzhajózási Társaság, amely a hatalmas tőkével rendelkező Österreichische Creditanstalt érdekeltsége volt, hatalmas nyereségeket zsebelt be a pécsvidéki kőszénbányák munkásainak verejtéke árán. »A DGT-nek olyan jól megy Magyarországon — írja a Pécsi Futár 1933 februárjában — mint még soha! Külföldi szén nem jöhet be az országba, a pécsi szén uralja a piacot. Közel hatmillió mázsa szenet adtak el 1932-ben Egerben, Sátoraljaújhelyen, Szegeden, mindenütt annyi a pécsi szén ára, mint Pécsett. A DGT itt sem adja olcsóbban a szenet, pedig a fuvardifferencia mégis kitesz talán néhány pengőt. A pécsi közönség zsebéből is jókora összeg vándorol a DGT kasszájába«.

A válság nem egyformán érintette a nagy monopoltőkéseket és a kis- és középtőkéseket. 1932-ben pl. a 400 000 pengőnél kisebb alaptőkéjű részvénytársaságoknak 11 millió pengő veszteségük volt. Ezzel szemben a 4 milliónál nagyobb alaptőkéjű részvénytársaságok majdnem 18 millió pengő nyereséget könyveltek le maguknak. (Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése. 1933. 82. oldal.) Ezek persze hamisított burzsoá adatok, de a tendenciát világosan mutatják.

A nem monopolizált iparágakban a válság ideje alatt az árak jobban zuhantak, mint a monopolizált iparágakban. A monopoltőkések a monopóliumokon kívülálló kis- és középtőkések rovására, azok tönkretétele útján is igyekeztek maximális profitjukat biztosítani. A nem kartellizált cipőiparban pl. az árindex 1931-től 1933-ig 100-ról 75-re süllyedt. (Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései 1933.) Ugyanakkor a kartellizált iparágakban az áresés sokkal kevésbé volt jelentékeny, sőt egyes esetekben még áremelést is hajtottak végre. A rúdvas ára pl. 1928-tól 1933-ig 100-ról 101,6-ra emelkedett, a cukor ára 1,20 pengőről 1,32 pengőre. (Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései, 1937.)

A monopoltőkések különféle megállapodásokkal is igyekeztek maximális profitjukat biztosítani. A Weiss Manfréd Művek pl. a verseny kiküszöbölése céljából 3 évre szóló megállapodást kötött a Rézhengerművekkel, melynek értelmében a Rézhengerművek a színesfém, cső, rúd és lemez gyártását ezen idő alatt szünetelteti, illetve leállítja. Ezért a Rézhengerművek 1 000 000 pengőt kapott a W. M.-től, amelynek így sikerült a piaci ár alakulását tetszése szerint irányítani, míg a Rézhengermű termelési berendezése parlagon hevert. A megállapodás 1932-ben járt le, s attól kezdve a W. M. ezt további három alkalommal 1—1 évre meghosszabította és ezért évi 300 000 pengőt fizetett a Rézhengerműveknek.

A munkások fokozódó nyomorával a nagytőke maximális profitja állott szemben.

Az ellenforradalmi rendszer természetesen mitsem tett, hogy a munkások szörnyű helyzetén változtasson. Eckhardt Tibor meg is magyarázta, hogy miért: »Ha létfeltételeinek javítása útján a társadalmi forradalmat előkészítő munkásságot állati életéből kiemeljük, csak növeljük a destrukció esélyeit, mert használhatóbb és értelmesebb katonát állítunk a forradalom szolgálatába... Minden szociális intézkedés, amely a nemzetközi munkásságra is kiterjed, a forradalom esélyeit emeli, a liberalizmus ezen a téren teljesen egyértelmű a nemzetgyilkossággal. (Emlékiratai. O. L. — Kozma. iratok 8. Adatgyűjtemény, 119—124. lap.)

Ha most a munkásosztály *abszolút elnyomorodásának* kérdését vizsgáljuk, hasonló megállapításokat vonhatunk le.

A munkásosztály abszolút elnyomorodásának egyik mutatója a *reálbérek csökkenése*. Az 1929/33-as válság előtti időszak az ideiglenes és részletes stabilizáció, a fellendülés időszaka volt — s bár a reálbérek akkor sem érték el az 1913-as színvonalat, mégis némi javulás mutatkozott. A válság alatt a reálbérek jelentékeny mértékben csökkentek. A burzsoá közgazdászok persze mindent elkövettek ennek elleplezésére. Figyelmen kívül hagyták a hatalmas munkanélküliséget, csak a dolgozó munkásokat vették figyelembe, s így, mivel az árak csökkenése következtében a létfenntartási költségek is csökkentek (persze nem olyan mértékben, mint a bérek), a reálbércsökkenést a valóságosnál kisebbnek tüntették fel.

Ha azonban a válság alatti reálbéreket számítjuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a munkanélküliek hatalmasan megduzzadó tartalékseregét. »Ha van munkanélküli tartaléksereg, — mondja Sztálin elvtárs — amelynek tagjai nem élhetnek egyébből, mint munkaerejük eladásából, akkor a munkanélküliek feltétlenül a munkásosztály létszámába tartoznak, akkor nyomorúságos helyzetük feltétlenül befolyásolja a termelésben foglalkoztatott munkások anyagi helyzetét«. (A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1952. 45. oldal.)

A válság időszakában családtagokkal együtt hozzávetőlegesen 2½ millió volt a munkanélküliek száma. Ez olyan óriási terhet jelentett a dolgozó munkások számára, hogy ennek beszámítása nélkül teljesen hamis, a munkásosztály reálbérét lényegében nem tükröző indexet kapnánk.

Ha ezekután megvizsgáljuk a reálbérek alakulását, a következő sort kapjuk:

1929	100
1930	91,5
1931	79,1
1932	66,6
1933	70,5
1934	80,8

Ez a számsor jóval kedvezőtlenebb képet fest, mint a korabeli reálbér-számítások. Valójában azonban ez mutatja a munkások tényleges helyzetét, hiszen a gyárakból elbocsátott munkásoknak és családtagjaiknak ellátása többnyire azokra a »szerencsés« hozzátartozókra hárult, akik nem veszítették el munkájukat.

A munkásosztály abszolút elnyomorodásának másik alapvető mutatója a *munkanélküliség*. A burzsoa statisztikusok ezen a téren még a túlük megszokott hazudozásokon is túltesznek. Minden erővel igyekeznek a munkanélküliség mér-

tékét alacsonynak feltüntetni. Azonban ez nem mindig sikerül, egy-egy adat mögül fény derül a súlyos helyzetre.

A válság éveiben a munkanélküliség rendkívüli mértékben megnövekedett. Sok gyárban csak 2—3 napot dolgoztak és számos olyan üzem is volt, amelyben hosszabb időre teljesen beszüntették a munkát. Még az ú. n. »népjóléti« miniszter is kénytelen volt 1930-ban beismerni, hogy a munkanélküliek száma 500 000 körül van. A valóság azonban még szörnyűbb képet mutatott. Az iparban 200—250 000-re, a mezőgazdaságban 5—600 000-re volt tehető a munkanélküliek száma. Ez családtagokkal együtt kb. $2\frac{1}{2}$ millió főt jelent. A munkanélküliség méreteire jellemző, hogy pl. a Standard-gyár 1929-ben 6000, 1930 nyarán pedig már csak 2000, a Hoffherr és Schrantz 1929-ben 2000, 1930 nyarán 300 munkást foglalkoztatott stb. 1931 márciusában a foglalkoztatott építőipari munkások száma 41,5%-kal volt kisebb, mint 1931-ben és 70,8%-kal kisebb, mint 1929-ben. (Társadalmi Szemle, 1931. 651. oldal.) A KMP 1930-as röpirata írja: »Hétszáz ezer az országban a munkanélküliek száma, 8 és félmillió lakos közül 2 és félmilliónyi éhhalálra ítélt. S ez a szám hétről-hétre, napról-napra elrémítően nő. A gazdasági válság soha nem látott arányokat ölt. Egyik gyár a másik után dobja utcára a dolgozni akaró munkások százait és ezreit... és a még dolgozók sorsa sem különb. A kapitalista racionalizálás, a Bedeaux korbácsa vérighatolt... A föld robotosainak száz és százazrei tengődnek munkanélkül. Naponként gyalognak mezítláb, éhezve, fázva a városok piacaira. Várják a száraz kenyeret nyújtó, sovány munkaalkalmat, — mindhiába. Napról-napra félelmetesen nő a fasiszta éhségdiktatúra számkivetettjeinek, éhhalálra ítéltjeinek rongyos, mezítláb, hajléktalan éhségserege...«

A munkanélküliség súlyos voltát mutatta egyre elhúzódó időtartama is. A munkanélküli kezdetben csekélyke holmija eladásából, kölcsönökből stb. igyekezett megélhetését biztosítani, de hétről-hétre reménytelenebb lett a helyzete. A vas- és fémiparban 1930-ban egy munkanélküli átlagosan 169, 1932-ben már 563 nap óta volt munka nélkül, a gépiparban 1930-ban 230, 1932-ben 583 nap óta, a textiliparban 1930-ban 165, 1932-ben 456 nap óta stb. (Statisztikai évkönyvek adatai alapján.)

Horthyék fasiszta állama még a nyugati kapitalista államokon is túltett, »formailag« sem teremtette meg a munkanélküli segélyt, hanem teljesen »rábízta« ezt a kérdést a szakszervezetekre. Jellemző, hogy Budapesten pl. 1930-ban a közsegélyre szorultak támogatására 734 150 pengőt fordítottak, míg hitoktatásra még egyszer annyit, 1 465 000 pengőt. Ilyen volt az ellenforradalmi rendszer igazi arculata.

A munkásosztály abszolút elnyomódásának következő tényezője a *munkaidő és a munkaintenzitás* kedvezőtlen alakulása. A munkaidő alakulásánál két tendenciát különböztetünk meg: a nagyiparban általában nem egész heti műszakot, hanem 4—5 napot dolgoztak a munkások, ami azt jelentette, hogy nőtt a részleges munkanélküliség. A kisebb, nem monopolizált üzemek viszont úgy igyekeztek felszínen tartani magukat, hogy megnyújtották a munkaidőt és heti 50—60 órát dolgoztattak. Sokkal alacsonyabb bérek mellett a munkaidő megnyújtásával igyekeztek profitjukat növelni.

A munkaintenzitás növelése érdekében egyre több üzembe vezették be a hírhedt Bedeaux-rendszert. Ez a munkásság éles ellenállásába ütközött. Ebben a kérdésben — mint ahogy más téren is — a jobboldali szociáldemokraták a burzsoázia leghívebb ügynökeinek bizonyultak. Igyekeztek a munkásság ellen-

állítását leszerelni. »...be kellett látni — mondotta a vasas szakszervezet jobb-oldali szociáldemokrata titkára egy 1931 június 5-én tartott értekezleten — hogy a Bedeaux elleni harc nem lehet eredményes, mert a Bedeaux bevezetését megakadályozni nem lehet«.

A Bedeaux-rendszer bevezetése hatalmas mértékben megnövelte a munka intenzitását. A Ganz-hajógyárban pl. egy hajlító munkás akkordban 9 óra alatt 3 bordát hajlított és 7,20 pengőt keresett. A bedeaux bevezetése után ugyan-ezen idő alatt 4,7 bordát hajlított és összesen csak 6,30 pengőt keresett. Az intenzitás növekedésének káros hatása megmutatkozott a bejelentett balesetek számának növekedésében is. 1932-ben pl. 2065, 1934-ben már 3239 halálos kimenetelű balesetet jelentettek be és a szörnyű valóság ennél is jóval több volt.

A munka intenzitásának növekedését mutatta az egy munkásra és az egy munkaórára eső termékmennyiség növekedése is. (Tekintve, hogy a válság éveiben a technika növeléséről lényegében nem beszélhetünk.) Ha az egy munkásra eső termékmennyiséget 1929-ben 100-nak vesszük. 1933-ban már 115,9-ra emelkedett, az egy munkaórára eső termékmennyiséget 1929-ben 100-nak véve, 1933-ban 122 volt. (Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései 15. sz. 53. oldal.)

A munkásosztály abszolút elnyomódásának mutatója, hogy nő a munkáslétszámon belül a *rendkívül alacsony bérek mellett alkalmazott női és gyermekmunkások* száma. Ezzel a tőkésék egyrészt hatalmas munkaerőtartalékra tesznek szert, növelik a kizsákmányolható bér munkások számát. Másrészt a női és gyermekmunkás könnyebben kizsákmányolható, olcsóbb, mint a férfimunkás. Harmadrészt csökkenti a férfimunkaerő értékét is, mivel abból egészen vagy részben kiesik a család fenntartásának költsége.

A tőkésék a válság idején tovább fokozták a férfimunka helyettesítését női és gyermekmunkaerővel. 1929-ben a női munkások az összes munkások létszámának 30,9%-át, 1933-ban 34,7%-át tették ki. Hasonló volt a helyzet a szakmunkásokon belül is. Itt a megfelelő szám 1929-ben 21,3, 1933-ban 25,8^o volt.

A női munkások embertelen, nyomorúságos életéről egy szövőmunkásnő levelében így ír: »...szövőgyárban 180—200 munkás dolgozik, majdnem kivétel nélkül nők. A munka kora reggeltől késő estig, azaz naponta 13—14 órán át folyik. Szombaton vagy ünnep előtt egész éjjel dolgoznunk kell, hogy a szállítás meg ne akadjon. Aki erre nem hajlandó, vagy elküldik, vagy egy hétre szabadságolják. Ez mindig a mester jókedvétől függ. A mester egész nap a legdurvább hangon sürgeti a munkát. Rajta kívül az előmunkásnők hajszolnak bennünket szüntelen. Minden asztalnál 5—6 lányra vigyáz egy előmunkás. Ezek hargos figyelmeztetéssel és árulkodással igyekeznek állásukat biztosítani. Beszélgetnünk nem szabad, mert különben büntetésből 2—3 napra szabadságolnak. Enni csak egyszer szabad 12 és 1/2 l között, de ezt is csak munka közben. Ivóvizet abból a tartályból hordhatunk, amely a gépházban van. Ezt a vizet az üzemben szükséges festék keverésére használják. Némelykor napokig állott vizet iszunk. Mosdó nincs. A munkatermek piszkosak, egészségtelenek; szelöltetni nem lehet, mert az ajtókat nyitva kell hagyni, hogy az üzemvezető minden akadály nélkül járkálhasson egyik teremből a másikba.

Ha az osztályt el akarjuk hagyni, az előmunkás megmótoz. Munka után mindenkinek fel kell söpörnie a helyén a szemetet. Ebből áll az egész takarítás. Az ablakot 4 hetenként pucoljuk. Amikor távozzunk a gyárból, nemesak az

előmunkások motoznak meg alaposan az üzemvezető felügyelete alatt, hanem a kapunál a portás még külön motozást rendez. Az órabér a kikészítőben 14—16 fillér, a festőben, ahol mérges festékekkel fiatal rők dolgoznak, 30—34 fillér órabért fizetnek. Higiénikus berendezés nincs. (Társadalmi Szemle, 1932.)

A tanoncok helyzete is tovább rosszabbodott a válság alatt. Nagy részüket felszabadulásuk után rögtön elbocsátották, vagy idősebb szakmunkások helyett fele bérért dolgoztatták. A válság éveiben a tanoncok 20%-a, a női tanoncokra közel 60%-a egyáltalán nem kapott fizetést. Azonban azok számára is, akik fizetést kaptak, ez a »jövedelem« alig volt elegendő a villamosköltésekre. A fizetett női iparostaruk 80%-árak 5 pergon, 50%-árak pedig 3 pergon alul volt a hetibére. Kisüzemekben 12—14, néha 16 órát dolgoztatták a tanoncokat.

Súlyosbodtak a válság alatt a munkásság *szociális, egészségügyi és kulturális viszonyai is*. Így rosszabbodtak a táplálkozási viszonyok. Pl. a cukorfogyasztás ebben az időben olyan alacsony volt, hogy csupán olyan elmaradott országok fogyasztása nem haladta meg, mint Perué vagy Egyiptomé. 1929-ben 148,7 millió, 1933-ban csak 115 millió liter tejet fogyasztottak az országban. A lóhús-fogyasztás 1934-ben az 1930-asnak csupán 40,1%-át tette ki. A dolgozók a lóhúst sem tudták megfizetni. A helyzet az egyéb húsárak vonalán még ennél is rosszabb volt. Meg kell jegyezni, hogy a munkások nemcsak kevesebb, hanem sokkal silányabb, alacsonyabb kalóriatartalmú élelmiszert voltak kénytelenek fogyasztani. A tőkésék u. i., hogy profitjukat növeljék, termelési költségeiket csökkentették, lerontották az élelmicikkek minőségét, meghamisították azokat.

Igen nagy volt a lakásnyomor is. Budapesten soha annyi üres lakás és ugyanakkor annyi hajléktalan nem volt, mint a válság idején. 1929 IV. negyedévében — a Statisztikai Évkönyvek adatai szerint — 677, 1933 IV. negyedévében 13 523 volt az üres lakás. Ugyanakkor a nyomortanyák és a rendőrség »fenrhatóság« alatt álló éjjeli meredékhelyek zsúfoltak voltak. Nem azért volt tehát lakásnyomor, mert nem volt üres lakás és az üres lakások számbeli növekedésének oka nem az volt, hogy túlhaladta a lakosság szükségleteit.

A munkások helyzete rosszabbodását igen világosan húzzák alá a népmozgalmi adatok.

	1930	1932
Házasságkötés (1000 lélekre)	9,0	8,1
Élveszületett (1000 lélekre)	25,4	23,4
Halálozás (1000 lélekre)	15,5	17,9
Természetes szaporodás (1000 lélekre)	9,9	5,5

(Statisztikai Szemle 1953. 70. oldal).

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az említett számokban a tőkés osztály is bennfoglaltatik, a munkások helyzete tehát ennél is szomorúbb volt.

A betegek számának növekedését, s ugyanakkor az egészségügyi viszonyok romlását mutatja, hogy az OTI kezelésében 1929-ben 884 000 új beteg volt, ugyanakkor 2549 orvosi rendelés volt Budapesten, 1932-ben 1 087 000 új beteg és 2810 orvosi rendelés. A betegek számának növekedésével nem nőtt arányosan

az orvosi rendelések száma, amihez azt is meg kell jegyezni, hogy a válság előtt is nagyon rossz volt a betegek orvosellátása.

A munkásosztály kulturális helyzete is nagymértékben rosszabbodott. 1932 elején 20—25%-kal emelkedett a tanszerek ára. Az egyetemekre és főiskolákra a munkásosztály gyermekei jóformán egyáltalában nem tudtak bejutni. A Társadalmi Szemle adatai szerint az egyetemi és főiskolai hallgatók 94,6%-a az uralkodó osztály gyermekei közül került ki, s csupán 4,88% a dolgozó parasztok, 0,52% a munkások gyermekei közül. Jellemző az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikájára az egyetemi hallgatók számának alakulása az egyes karokon. A hittudományi és jogi karokon több hallgató volt, mint a Műegyetemen, orvosi és gyógyszerészeti karokon együttvéve.

A Fővárosi Könyvtár olvasóinak 6,7%-a volt munkás. A színházak, mozik kongtak az ürességtől, hiszen a munkásoknak nem volt meg a lehetőségük, hogy látogassák azokat. Igen nagy volt az írástudatlanság. A mezőgazdasági munkásoknak pl. 19,6%-a, az uradalmi cselédeknek 26,3%-a nem tudott írni-olvasni. A tudatlanság istápolása a magyar uralkodó osztályok egyik legfontosabb eszköze volt reakciós uralmuk fenntartásában.

A munkásosztály a Kommunista Párt vezetésével harcolt az ellen, hogy az uralkodó osztályok a dolgozókra hárítsák a válság terheit. Ez a harc nem volt hiábavaló. Számos esetben járt közvetlen eredményekkel is és fokozta a dolgozók politikai öntudatát, harcukésztségét. A legragyobb gátját jelentette annak, hogy a burzsoázia akadálytalanul, teljes mértékben a dolgozókra hárítsa a válság terheit.

A munkásosztály abszolút és relatív elnyomódásának folyamatát a felszabadulás, a népi demokratikus rendszer győzelme számolta fel egyszerűsminder korra.

Végezetül röviden még egy-két megjegyzést szeretnék tenni Incze elvtárs igen értékes előadásához. Az előadás túlsúlyban levő pozitívumairól nem akarok beszélni, csak egy-két kérdést vetnék fel, ahol az előadás — véleményem szerint — kiegészítésre, illetve kiigazításra szorul.

Az egyik ilyen kérdés, hogy Incze elvtárs a válság jellegzetességeiről az árcsökkenést állítja középpontba. Ez nem helyes, a válságot minderekelőtt a termelés csökkenése jellemzi. A forgalom szférájában mutatkozó jelek, mint árcsökkenés, készletnövekedés stb. nem jelentik a válság alapvető, központi kifejezését.

A másik — az előbbivel bizonyos mértékig összefüggő kérdés, hogy Incze elvtárs a pénzügyi válságra túl nagy jelentőséget tulajdonít. Világos, hogy a pénzügyi és hitelélet válsága jelentkezik a felületen a legvilágosabban, legnyilvánvalóbban, bar kok omlanak össze, az értékpapírok árfolyama zuhan stb. Azonban látni kell — és Incze elvtárs ezt elvileg le is szögezi, — hogy a pénzügyi válság az ipar és kereskedelem válságának csak egy mozzanata, még ha akármilyen fontos mozzanata is. Erre rámutat az is, hogy vannak ugyan speciális pénzügyi válságok, amelyek nincsenek kapcsolatban a tőkés újratermelési ciklus mozgásaival, de a pénzügyi válság igazán mélyé csak akkor válhat, ha az általános túltermelési válságnak egy mozzanata. Kétségtelen, hogy az 1931-es pénzügyi válságnak, mint az általános túltermelési válság részének, igen nagy volt a jelentősége, azorban túlzott kijelentés az olyan, ami az előadásban szerepel, hogy: »A totális fasizmusra való orientációt az 1931-es pénzügyi válság indította el«. Vagy: »Elsősorban a pénzügyi, az államháztartási és hitelpolitikai eszközökkel sikerült elérnie a finánciókének a terhek áthári-

tását, azt, hogy a válság alatt az ipari munkabérkeresetek reálértékét az egész munkásosztályt nézve 57%-ra csökkentették a válság előtti színvonalnak stb». Nem elsősorban ezzel érték el, hanem nagyrészt. A munkásosztály életszínvonalának csökkenését kétségtelenül nagymértékben pénzügyi stb. eszközökkel érte el a finánc-tőke, azorban ez korántsem volt egyetlen eszköze.

Szeretném megemlíteni a külföldi tőkebehatolás kérdését is. Inceze elvtárs ennek azt az oldalát mutatja meg, hogy az ország nagyarányú eladósodásával járt együtt, kényszerű terhet jelentett a magyar nagyburzsoázia számára. Azt hiszem, fontos itt arra is rámutatni, hogy az uralkodó osztály céltudatosan elő is segítette a külföldi tőke behatolását, hogy minél érdekelttebb tegye őket az ellenforradalmi rendszer fenntartásában. Hadd idézzem csak a külügyminiszter 1931 novemberében mondott szavait: »Adósságaink egyharmadrésze kb. amerikai kezekben van, tehát Amerikának is érdeke, hogy a nehéz perióduson átjussunk«.

Végül, úgy gondolom, az előadásnak meg kellett volna mutatni konkrétan azt is, hogy a finánc-tőke hogyan erdelte maga alá az államapparátust. Az erőfeudális maradványok miatt nálunk az volt a jellemző, hogy a finánc-tőkések nem közvetlenül ültek be a vezető pozíciókba, hanem a háttérben maradvá érvényesítették befolyásukat az országvezetésre, többek között úgy, hogy az államapparátus vezető posztjait betöltő földesúri nemesi családokkal szoros gazdasági (esetleg családi) kapcsolatokat létesítettek. A »puritánnak« híresztelt gróf Teleki családnak pl. 59 ipari és bankpozíciója volt.

Ennyiben akartam néhány gondolatot felvetni Inceze elvtárs előadásához.

BÁCSKAI TAMÁS

Az előadást igen jónak, a népszövetségi kölcsön, az aktív hitelműveletek. összetételében végbement változás és az államháztartási hiány elemzésénél helyenként egyenesen úttörőnek tartom.

A munka becsét azonban tetemesen emelné, ha közgazdaságilag általánosítaná a magyarországi pénz- és hitelválság tapasztalatait. (Helyesebb pénz- és hitelválságról beszélni s nem pénzügyi válságról. Pénzügyön ugyanis az állami pénzügyeket értjük.) Ez az általánosítás azt követelné meg, hogy Inceze elvtárs szabatosan határozza meg a pénz- és hitelválságot általában és a kapitalizmus-általános válságának talaján kialakuló pénz- és hitelválságot különösen, s ezután elemezze a magyarországi pénz- és hitelválságot, mutasson rá az általánostól eltérő vonásaira; elemezze azok okát. Ez egyben megóvná attól, hogy pl. erősen túlbecsülje az állami gazdaságpolitika szerepét a pénz- és hitelválság elődázásában, hiszen világosan kitűnne, hogy ez a gazdaságpolitika csak azért odázhatta el ideig-óráig a pénzügyi válságot, mert az általános válság szakaszában krónikus a tőkefelesleg.

Mi a kapitalizmus általános válságának hatása a kapitalista pénz- és hitelrendszerre? Elsősorban az, hogy az arany-monometallizmus csödbe jut és csaknem állandóvá válik az infláció. Másodsorban krónikus tőkefelesleg alakul ki. Harmadsorban parazita módon elburjánzik, felduzzad a hitelrendszer. Negyedszer a nemzetközi hitel ingataggá válik, nagy tőkevándorlás indul meg. Ötödször az Egyesült Államok pénzügyileg leigázza az egész kapitalista világot. Hatodszor állandóan fenyeget a valutaválság.

Ezek a feltételek okozták az 1929—33-as pénz- és hitelválság sajátosságait. E sajátosságok közül az első, hogy a pénz- és hitelválság rendkívül elhúzódott. További sajátosság, hogy ez a válság az aranydevizarendszer teljes bukásához vezetett. Harmadszor a pénz- és hitelválság valutaválságba nőtt és fokozta a nemzetközi ellentéteket. Negyedszer rendkívül erőlyes kormányintézkedések követték. Végül a pénz- és hitelválság folyamán általában alacsony volt a kamatláb, s az fékezte a kilábalást a gazdasági válságból.

Célszerű volna beszélni arról is, hogy a pénz- és hitelválság hogyan fokozta a kistermelők és a középburzsoázia kisajátítását, hogyan növelte a tőkecentralizációt, milyen változást hozott az értéktöbblet megosztásában stb.

Az előadás némileg adós maradt a finánc-tőke helyzetének sokoldalú ismertetésével. Két sajátos magyarországi vonására mutatnék rá a finánc-tőkének: a rendkívül szoros összefonódottság egyrészt a földbirtokkal, másrészt a katolikus egyházzal. A tíz legnagyobb pesti bankban 378 földbirtokos volt igazgatósági tag összesen félmillió holdas földbirtokkal. Az egyház képviselői egyrészt ott ültek a nagybankok igazgatóságában (pl. Hagyó Kovács a Hitelbankban) és saját bankja és takarékpénztárai is voltak.

Végül a felépítéssel kapcsolatban javasolta, hogy az előzmények tárgyalását némileg rövidítse le a szerző, ne foglalkozzon külön-külön a költségvetéssel, a hitel és valuta-kérdésekkel, mert azok kölcsönhatásban vannak egymással és elszigetelten nem adnak megfelelő képet.

Néhány megjegyzést tett egyes érvekkel kapcsolatban. A népszövetségi kölcsön felvételét helyesen indokolja az előadó azzal, hogy az államháztartás 50 milliós hiányát kellett belőle fedezni. A döntő azonban nem ez volt, hanem az, hogy a pengő aranydevizákra való beváltását biztosítsák. A másik körülmény, amiért a népszövetségi kölcsön hasznos volt, hogy a külföldre lehetett hárítani egyrészt a magas adókkal, másrészt az államigazgatási racionalizálással kapcsolatos felelősséget. (Magyarországon akkor 33 000 köztisztviselőt bocsátottak el).

INCZE MIKLÓS zárszava

Tekintettel az idő előrehaladottságára, röviden válaszolok. Megköszönöm Kádár elvtárs illusztratív adatokban bővelkedő, a munkásosztály abszolút és relatív elnyomódását taglaló, jellegét tekintve tehát inkább korreferátumnak szánt hozzászólását. Egyéb, előadásom szorosabban vett tárgyára vonatkozó megjegyzéseire — röviden — az alábbiakban reflektálok.

Természetesen számomra sem vitás, hogy a válságot mindenekelőtt a termelés csökkenése jellemzi. Kifogásolja Kádár elvtárs, hogy a pénzügyi válságnak túl nagy jelentőséget tulajdonítok; úgy vélem nem erről van szó, hanem egyszerűen arról, hogy éppen a pénz- és hitelválság előzményeit és történetét tűztem ki előadásom tárgyául, természetes tehát, hogy elsősorban azt elemzem: s valóban csak elvileg szögezem le, — mint Kádár elvtárs megállapítja — hogy a pénz- és hitelválság az ipar és kereskedelem válságának egy mozzanata csupán.

Nem állítom, hogy a munkásosztály életszínvonalcsökkenését *kizárólag* pénzügyi stb. eszközökkel érte el a finánc-tőke, hanem — témából következőleg — a proletariátus életszínvonalcsökkenésének a pénzügyi politikával összefüggő vonatkozásait vizsgálom.

Ami a külföldi tőkebehatolás kérdését illeti, valóban egyik, az előadással kapcsolatos oldalát hangsúlyoztam (bár utaltam a másikra is); ennek oka az, hogy az eladósodás kérdését kellett részletesen tárgyalnom.

A fináncsőke jellemzését valóban ki lehetett volna egészítenem a Kádár, valamint Bácskai elvtárs által felvetett szempontok szerint; úgy vélem azonban: inkább külön tanulmány keretei közé kívánkozó probléma, hogy *hogyan* rendelte alá a fináncsőke az államapparátust.

Megköszönöm Bácskai elvtárs elsősorban elméleti közgazdasági szempontú, magvas hozzászólását is. Természetesen egyetértek azzal a megjegyzésével, hogy kívánatos *közgazdaságilag* általánosítani a magyarországi pénz- és hitelválság tapasztalatait. Ez azonban a megfelelő gazdaságtörténeti kutatásokon felépülő történeti feldolgozások alapján (mint amilyenek ez a tanulmány is készült) — nézetem szerint — a közgazdászok feladata. Nem véletlen, hogy a Bácskai elvtárs által javasolt kiindulási és elemzési mód nem a történeti előadás sajátja, hanem a közgazdaságié.

Nem hiszem, hogy előadásom túlbecsülve az állami gazdaságpolitika szerepét a pénz- és hitelválság elodázásában; csak az elodázás gazdaságpolitikai eszközeit mutattam be. Abban van inkább igaza szerintem Bácskai elvtársnak, hogy részletesebben jellemezhetem volna a nemzetközi pénz- és hitelválságot.

Való, hogy a válság fokozta a kistermelők és a középburzsoázia kisajátítását, növelte a tőkecentralizációt stb. — a válság ilyen irányú hatásainak elemzésére azonban nemcsak időhiány miatt, hanem a miatt sem vállalkozhatam, mert e kérdések részletes elemzése még további kutatásckat is igényel.

Végül Bácskai elvtárs megjegyzései közül még az előadásmóddal, a szerkezeti felépítéssel kapcsolatosakra szeretnék választ adni. Részben már az imént reflektáltam erre a kérdésre, amikor a történeti és a közgazdasági előadásmód különbözőségére utaltam. Ami pedig a szerkezeti felépítést illeti: nem lehet az általam egymás után tárgyalt problémákat egyidejűleg elemezni; az általam választott tárgyalási mód a válság előzményeinek bemutatásáról — módszertanilag és főleg szerkezetileg — alighanem az egyedül lehetséges megoldás. Be nem tartása áttekinthetlenséghez vezetne. Ami pedig a válság előzményeinek túlságosan hosszadalmas tárgyalását illeti: e nélkül a válságot és hatásait megérteni nem lehetséges. A hibát — az arányokat tekintve — inkább abban lehet keresni, hogy az 1931. évi eseményket meglehetősen rövidre fogottan tárgyalom. Az aránytalanság innen is adódik.